

Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

**XIX. századi úti beszámolók. Tóth Lőrinc és Petőfi Sándor
műveinek összehasonlító szövegstilisztikai vizsgálata**

ÍRTA

NÁBRÁDINÉ JURASEK IBOLYA

2007

TARTALOM

1. A vizsgálat elméleti alapjai, célja és korpusza	4
1.1. Elméleti háttér	4
1.2. A dolgozatban érvényesített stílusfogalom	5
1.3 A dolgozat célja és korpusza	7
2. Az írárok extralingvális jellemzői. Pragmatikai megközelítés	10
2.1. A közlő egyénisége mint legfőbb stílusmeghatározó tényező	10
2.2. A közlés körülményei és az intertextualitás. A korabeli utazási irodalom	15
2.3. Az írárok születésének célja.....	20
2.4. A közlemény témája és a tartalmi informativitás.....	23
2.5. A közlemény vevője. A fogadtatás	27
2.6. Műfaji különbözőségek	33
3. A nyelvi megformáltság: mondat szerkezeti sajátosságok.....	37
3.1. A reformkori mondat jellemzői és a korabeli nyelvhasználat jellegzetességei.....	37
3.2. A mondatelemzés elméleti alapjai.....	44
3.3. Az egyszerű és az összetett mondat határsávja	47
3.3.1. A halmazott mondatrészes mondatok	49
3.3.2. A mondathoz lazán kapcsolódó értelmezőszzerű határozók.....	51
3.3.3. Mondatszót és megszólítást tartalmazó mondatok	51
3.3.4. Az igeneves szerkezetek.....	54
3.3.5. A mint kötőszós részek	55
3.3.6. Módosító mondatrészek, csökkent értékű főmondatok.....	56
3.3.7. A megismételt részek	57
3.4. A mondategységek és szerkezeti, szerkesztettségi típusaik	57
3.4.1. A mondathosszúság vizsgálata és a szerkesztettségi mutató keresése	59
3.4.2. A kapcsolások vizsgálata	63
3.4.3. A mondattejedelem vizsgálata	81
3.5. Mondatszerkezeti sajátosságok mondategységeken belül Tóth Lőrinc művében.....	83
3.5.1. A mellérendelés, a halmazás Tóth Lőrincnél.....	85
3.5.2. Az alárendelő szerkezetek Tóth Lőrinc művében	87
3.6. Mondatszerkezeti sajátosságok mondategységen belül Petőfi Sándor műveiben.....	92
3.6.1. A mellérendelés, a halmazás Petőfinél	96

3.6.2. Az alárendelő szerkezetek Petőfinél	100
3.7. A közbeékelődésekről	101
3.8. A szenvedő igeragozás	105
4. A társalgási stílus megnyilvánulásai Petőfi útirajzaiban	109
4.1. A beszélt nyelv általános jellemzői	109
4.2. A „modern” társalgási nyelv jellemzői a reformkorban.....	110
4.2.1. Megszólítások, címek, rangok.....	112
4.2.2. Társalgási fordulatok.....	113
4.2.3. Az idegen szavak használatának stilisztikai okai Petőfi két útirajzában.....	118
4.2.4. A nyelvújítás szavainak használatáról.....	126
4.2.5. Az indulatszókról	129
4.2.6. Illetlen szavak Petőfi útirajzaiban: esküdözés, átkozódás, káromkodás	133
4.3. Az eufemizmus.....	140
4.4. Az élőbeszéd folyamatában jelentkező „hiányosságok” mint stílus-meghatározó tényezők	141
4.4.1. Elhallgatás, hatásszünet.....	142
4.4.2. Helyreigazítások törlés helyett.....	144
4.4.3. A vulgáris töltelékszó, az <i>izé</i>	145
5. Összegzés	148
Irodalom	152

1. A vizsgálat elméleti alapjai, célja és korpusza

1.1. Elméleti háttér

Dolgozatom tárgya Petőfi Sándor Úti jegyzetek és Úti levelek Kerényi Frigyeshez című prózai műveinek és Tóth Lőrinc Úti tárcza című könyvének szövegstilisztikai elemzése. A tudományos vizsgálatok megállapításait nagymértékben meghatározza az az elméleti rendszer, amelynek alapján a vizsgálat megtörténik. Ezért elengedhetetlenül fontos azoknak a nyelvészeti-stilisztikai irányzatoknak, alapelveknek rövid összefoglalása, amelyeket a dolgozatban alkalmazni kívánok.

Mindenekelőtt a **funkcionális szemlélet** lényegi megállapítását kell említenem, mely stílusfelfogásomat meghatározza, s melyet Szathmári István így összegez: „alapja a nyelvi valóság, vagyis figyelembe veszi, sőt középpontba állítja a nyelvi-stiláris és nyelven kívüli ún. extralingvális eszközöknek a mondanivaló kifejezésében, illetőleg az alkotás egészében betöltött igen bonyolult és változatos, sokszor csak nagyon nehezen kihámozható funkcióját, funkcióit” (Szathmári 1994. 27).

A második alapkategória a **pragmatika**. A nyelvtudomány pragmatikai fordulata után, napjainkban, „a nyelveírás nem végezhető el a szűkebb értelemben vett grammatikán kívüli fenomének figyelembevételével” (Tolcsvai Nagy 1995. 222). Továbbá a stílus a nyelvi cselekedetekben, a verbális interakciókban nyilvánul meg, ezért a pragmatikai összetevő elemzése a stilisztikában is elengedhetetlen (Tolcsvai Nagy 1996. 12, Kocsány 1989. 30, Eőry 1996. 133). Ide tartozik még, hogy a stíluselemzés tárgyát képezik azok az összetevők is, „amelyek már szélesebb összefüggésrendszerben határozzák meg a megformáltságot, amelyek hozzátartoznak a konkrét közléshelyzethez, ennek következtében mind a szövegalkotáshoz, mind pedig a megértéshez, de nem nyelvi természetűek (ilyen pragmatikai összetevő a beszédhelyzetben megnyilvánuló társadalmi szerepviszonyok összjátéka, a szövegtípus, a téma)” (Tolcsvai Nagy 1996. 12, Szabó 1988. 69–76, Fehér 2005. 7).

Témám szempontjából fontos a **dialogicitás**, melynek lényege, hogy a szöveg értelmét, jelentését a szöveggalkotó és a szöveg befogadója együttesen hozza létre. Gadamer (1960/1984. 272) a hermeneutika felől ezt így fogalmazza meg: „A szöveg egy dolgot szólaltat meg, de hogy ezt teszi, az végső soron az interpretáló teljesítménye. Mindkettőjüknek része van benne.” A művek olvasói esetünkben a Petőfi-szövegeket más módon értékelték a 19. században, mint a mai olvasók. Megjegyzendő azonban az, hogy a más módon való olvasói értelmezésnek határozott korlátait a Beaugrande–Dressler szerzőpáros hangsúlyozza (Beaugrande–Dressler 1981/2000. 60).

A negyedik alapkategória a **szöveggözpontúság**, ez tulajdonképpen a mai stilisztikában evidencia (Szathmári 1983, Szabó 1988, Szikszainé 2004. 303–337). A stílus a szövegnek minden pontján jelen lévő nyelvi jelenség, nem elkülönülő, önálló részként jellemzi a szöveget: „a stílus nem dísz, ami valamely kész szövegre utólag az elérendő cél érdekében rákerül” (Tolcsvai Nagy 1996. 107).

1.2. A dolgozatban érvényesített stílusfogalom

A dolgozatban általam érvényesített stílusértelmezés kiindulópontja a funkcionális stilisztika stílusfelfogása, Szathmári István ezt több helyen is megfogalmazza: „a funkcionális stilisztika szabályainak megfelelően stíluson egyfelől a hangoztatásban, a lexikális síkon és a grammatikai szerkesztésben jelentkező többletet, a nyelvi közlést kísérő második szöveget értem. Illetőleg másfelől a stílust úgy tekintem, mint a nyelvi anyagraktárnak, továbbá a nyelvhasználati szabályoknak, röviden a nyelvi lehetőségeknek mint variánsoknak a felhasználását, közelebről ezek bizonyos határozott célú **kiválogatásának és elrendezésének** az eredményét” (Szathmári 1983b. 405). Továbbá: „A stílusérték pedig az a gondolati, érzelmi-hangulati, asszociációs tartalom, amely az illető elemnek, kifejezésnek – a vele azonos fogalmi tartalmú, de semleges, illetve más stílusértékű párjához viszonyítva – a sajátja. [...] A stílusértéket sokan járulékos elemként, többletjelentésként értelmezik” (Szathmári 1987. 288). Ez a stílust választásként és elrendezésként értelmező funkcionális stilisztika fontos szerepet tulajdonít a kommunikációs tényezőkhöz való kötöttségnek: „Mind a válogatást, mind az elrendezést a

kommunikációs tényezők (a beszélő, a címzett, a beszéd témája, a beszéd körülményei: az alkalom, a kítűzött cél, írásos vagy élőnyelvi közlésről van-e szó stb.) irányítják” (Szathmári 1994. 22). A stílust viszonyfogalomként értelmezők is (Péter 1978. 223.) nagyrészt az előbb említett szövegen kívüli tényezőket kifejtve, bővítve írják le a stílust meghatározó viszonyokat. Tolcsvai Nagy Gábor (1996. 52–53): „a szöveg stílusa a következő, felismert és típusokban működtetett kategóriák összejársásával hoz létre viszonyrendszert:

- cselekvés (a beszélő és a hallgató céljai és elvárásai),
- szituáció (az érvényesülő forгатókönyv, a beszélő és a hallgató társadalmi szerepvizonyai, habitusuk, pillanatnyi viselkedésük, nyelvi-szociális hálózatuk),
- kontextus (a nyelvi interakció tematikai és konceptuális hálózata),
- szöveg (a nyelvi interakcióban uralkodó stílustípus vagy stílustípusok jellemzői).

E kategóriák összjátéka csak egy továbival lehet teljes, ez az

- egyéni nyelvi tudás s az általa lefedett nyelvi horizont (a nyelvi szocializáció során elsajátított általános és a szocializációból eredő egyéni ismeretek, valamint az e rendszerben érvényesülő értékek rendszerei).”

Pethő József a fentiek figyelembevételével megállapítja, hogy „a stílus általánosságban és funkcionális megközelítésben a szövegértelem alapvető fontosságú részeként határozható meg” (Pethő 2004. 10).

A stílus tehát a szöveg szerves alkotóeleme. Itt szükséges kitérni arra, hogy a sokféle lehetséges szöveg-meghatározás közül a kommunikációelméleti alapú szövegértelmezést tekintem dolgozatomban kiindulópontnak. Beaugrande és Dressler (1981. 3–11/2000. 23–24) szerint a szöveg olyan közlés, kommunikációs esemény, amely hét ismérvnek tesz eleget: 1. kohézió (az alkotóelemek grammatikai kapcsoltsága), 2. az alkotóelemek szemantikai és tartalmi összetartozása, 3. a szövegalkotóhoz kötődő közlési szándék, 4. a befogadóhoz kötődő elfogadhatóság, 5. a tartalmi informativitás (mennyi új ismeretet tartalmaz), 6. a közlés körülményei, a helyzetek, 7. a szövegek közötti kapcsolat, az intertextualitás. Ezen ismérvek bármelyikének hiánya következtében a szöveg nem lesz közlésre alkalmas, nem lesz kommunikatív.

A dolgozatban megvalósuló stilisztikai elemzés tehát pragmatikailag is meghatározott vizsgálat, mint általában a legtöbb szövegleírás. „A külső kontextusok bevonásával ugyanis növelni lehet az elemzés magyarázó, értelmező ’képességét’ ” (Szabó 1988. 109).

1.3 A dolgozat célja és korpusza

Célom Petőfi két útirajzának oly módon való bemutatása, hogy nyelvi, stílusbeli sajátosságait a korszak egy minden tekintetben tipikus útleírásával hasonlítom össze. Kiindulásnak ezért Tóth Lőrinc prototipikus művét vettem. Arra kerestem a választ, hogy melyek a két szerző úti beszámolóinak legjellemzőbb nyelvi-stilisztikai eszközei. A művek mennyire képviselik a kor által elvárt nyelvi és műfajbeli normát? De legfőképpen az érdekelt, hogy Petőfi két prózai műve mennyire és miben tér el az akkor megszokottól. Miért érezzük stílusát, nyelvezetét több mint másfél évszázad elteltével is modernnek, élvezetesnek? Miben rejlik szövegeinek változatossága?

Petőfi szövegeit azért választottam, mert életművében mindkettőt jelentős alkotásnak tekintem, ezt a Petőfi-irodalom is egybehangzóan igazolja /vö.: Horváth János 1922; Martinkó András 1965/. Továbbá azért, mert merőben eltér a reformkor számos útleírásának bármelyikétől, nem követi semmiben sem a megszokottat. Tóth Lőrinc művére pedig azért esett a választásom – több útleírás elolvasása után –, mert minden tekintetben méltó partnernek találtam a Petőfivel való egybevetésre, mindamellett pedig prototipikus útleírásnak számított a maga korában.

Vizsgálati **módszeremet** az anyag határozza meg: a Tóth Lőrinc-re jellemző nyelvi-stilisztikai jelenségekből indulok ki úgy, mint a maga korában minden tekintetben tipikusnak számító útirajzból, és azt vizsgálom, hogy Petőfi ettől mennyiben és hogyan tér el. Ez a szempont teszi lehetővé és szükségessé, hogy munkám során a hagyományos és modern stíluselemzési módokra egyaránt támaszkodjam. Alapvetően a funkcionális stilisztika eredményeire (olyan értelemben is, hogy a stíluselemzésnek mindenkor funkcionálisnak kell lennie), a szövegtanra, a kommunikációelméletre, a pragmatikára.

Nyelvészeti jellegű munkám témájából adódóan természetesen összefonódik az irodalomtudomány egyes területeivel és a nyelvtörténettel is, hiszen a XIX. század nyelvével foglalkozik. A globalitás elvét tartom szem előtt: a szöveg egységes egész, globális struktúra, így az egészet kell megragadni, abból kell kiindulni, és onnan jutni el a részletekig. (Vö.: Szabó 1988.; Szathmári 1998). Az alkotóelemekig nyúló vizsgálathoz szükségesnek tartom a statisztikai adatokat is tartalmazó, nyelvi szintekre építő grammatikai, stilisztikai elemzést is, ebben elsősorban Deme László módszerére támaszkodom. (Vö.: Deme 1971; V. Raisz 1996a; V. Raisz 1996b).

Elsőként az írások (2. fejezet) **extralingvális jellemzőiből** adódó különbözőségeit veszem számba és hasonlítom össze egymással. Itt foglalkozom a közlő egyéniségével mint legfőbb stílusmeghatározó tényezővel, a közlés körülményeivel és az intertextualitással, az írások születésének céljával, a közlemények témájával és ezzel összefüggésben a tartalmi informativitással, a közlemény vevőjével, vagyis a fogadtatással és a műfaji kérdésekkel. E fejezetben ezután vizsgálom Petőfi két szövegében a társalgási maximák (mennyiség, minőség, kapcsolat, modor) érvényesülését, arányát, illetve ezek megsértésének lehetséges okait. Tóth Lőrinc könyve ilyen szempontból érdektelen, a hagyományokat tisztelő, a maximákat tiszteletben tartó verbális magatartása miatt. Mivel ezek a tényezők szorosan összefüggenek, a tárgyalásban némi átfedés elkerülhetetlen.

A szövegmondatok vizsgálata tekintélyes részt foglal el a dolgozatban. A szövegek stílusát oly módon is minősíthetjük, hogy számba vesszük, értékeljük minden mondatukat valamely választott szempont alapján – főként kvantitatív módszerrel. V. Raisz Rózsát (1996:215) idézve: „Ezek látszólag mondatstilisztikai vizsgálatok, valójában azonban a szöveget jellemzik.” Úgy gondolom, hogy a mondat magán viseli valamely stílus jegyeit, és befolyásolja a benne előforduló elemek stilisztikai szerepét. Már Arany János is ekképp vélekedett: „A mondat a stílus törzse, a szavak a lombozat.” (Idézi V. Raisz 1996:214).

E részben abból indultam ki, hogy Petőfi stílusa egyszerűbb, a maga korában modernebb, sőt teljességgel más, mint a megszokott, és változatosabb Tóth Lőrincénél. A mai olvasó számára pedig kifejezetten élvezetes, természetes és korszerű – ennek a ténynek a mondat szerkezeti és szerkesztettségi sajátosságokban is tükröződnie kell.

Mindezt Tóth Lőrinc könyvéről nem mondható el, annak ellenére, hogy munkája sok szempontból mára – 160 év elteltével – sem veszített aktualitásából. Stílusa nehezekebb, egysíkúbb, a változatosság kevésbé jellemzi grammatikai megoldásait. E fejezet célja a két szerző, illetve a három mű mondatai, mondat szerkezetei közötti különbségek bemutatása, számszerű adatokkal való bizonyítása. A módszert Deme Lászlótól (Deme 1971) vettem át, de közülük csak azokat végeztem el, amelyek célszerűnek látszottak, tehát azokat, amelyek várhatóan különbségeket mutatnak a két szerző és három műve között.

Majd önálló fejezetben foglalkozom Petőfi két művének **előbeszéd** **beli fordulataival** mint a társalgási stílus legfőbb megnyilvánulásaiával: a megszólításokkal, a társalgási divatkifejezésekkel, az idegen szavak gyakoriságával, a sokszor előforduló indulatszókkal, az illetlen kifejezésekkel (esküdözés, átkozódás, káromkodás) és az eufemizmusok előfordulásával, továbbá az elhallgatás, hatásszünet, szóhiány jelenségével, valamint a helyreigazításokkal. Mindezek Tóth Lőrincnél véletlenül sem fordulnak elő.

Ezt követi a vizsgálati eredmények **összegzése** és a kitekintés, a további kutatási lehetőségek vázolója.

2. Az írárok extralingvális jellemzői. Pragmatikai megközelítés

A dolgozatban megvalósuló stilisztikai elemzés pragmatikailag is meghatározott vizsgálat, mely a külső kontextusok bevonásával igyekszik rámutatni a művek különbözőségeire. Esetünkben ezek a következők: a közlő egyénisége, a közlés körülményei és az intertextualitás, az írárok születésének célja, a közlemény témája és a tartalmi informativitás, a közlemény vevője, a fogadtatás, továbbá a műfaji sajátosságok.

2.1. A közlő egyénisége mint legfőbb stílusmeghatározó tényező

2.1.1. Dolgozatom ezen részében a két szerző egyéniségét, világlátását, emberi tulajdonságait hasonlítom össze. A mű szerzőjének habitusa nézetem szerint nagymértékben meghatározza a szöveg stílusát. Igaznak érzem Buffon mondását ebben az esetben is: „*Le style, c'est l'homme.*” A szerző a valóság egy részének bemutatásakor saját egyéni világát is belekódolja a műbe, ezáltal az író is részévé lesz a közönség számára készült szövegnek (vö: Szabó 1988.78). Az egyéni stílus nem más, mint az egyén viselkedési, magatartásbeli normáinak a nyelvi megjelenítése.

A közlő egyéniségének alakulását sok-sok tényező befolyásolja: antropológiai adottságai, vérmérséklete, életkora, társadalmi hovatartozása, szociális helyzete, szellemi képességei, műveltségi szintje, neveltetése, a kor, amelyben él, stb. (Szikszainé 1994.14.) Nem szükséges, hogy ezek mindegyikét megvizsgáljam, ugyanakkor fontosnak érzem, hogy a szerzők életének azon szakaszát érintsem, amelyben munkájukat megírták, így utalva szerzői énjük legfontosabb összetevőire. Vallom, hogy bizonyos életrajzi adatok, tények ismerete nélkül a szöveg önmagában való értelmezése nem lehet pontos és teljes. „*A külső kontextusok bevonásával ugyanis növelni lehet az elemzés magyarázó, értelmező... képességét...*” (Szabó 1988.109).

2.1.2. A két szerző, Tóth Lőrinc és Petőfi Sándor azonos korszak szülöttei. Petőfi életének adatai, állomásai – érthető módon – részleteiben is közismertek a különböző magas

színvonalú monográfiákból. Tóth Lőrinc pályája viszont nem, ezért célszerűnek látszik róla részletesebben szólni. Tóth Lőrinc kilenc esztendővel korábban született Petőfinél (1814). Apja evangélikus református lelkész volt Komáromban, iskoláztatását ez a tény jelentős mértékben befolyásolta. A komáromi református gimnázium sikeres elvégzése után – a végbizonyítvány tanúsága szerint minden tárgyból „eminens primus” – német szóra, filozófiai tanulmányok folytatására Pozsonyba küldik. Majd Pesten folytat jogi tanulmányokat. (Jogászai képzettsége, a jognyelvvél való beható foglalkozása véleményem szerint befolyásolta irodalmi nyelvi stílusát is.) Már 1835-ben említi, hogy három nagy nemzet szellemi kincsestára nyílt meg előtte, német, angol és francia nyelvtudása révén (Bausz 1905.7). Könnyen fordít, kifogástalanul beszél, szorgalmával és kitartásával óriási műveltségre tesz szert a nemzeti irodalmak, művészetek ismerete terén is. Ez Úti tárczájában is megfigyelhető.

Pesten bekapcsolódik a pezsgő irodalmi életbe, lazább-szorosabb ismerettség fűzi Vörösmartyhoz, Czuczorhoz, Bajzához és Toldi Ferenchez. Már ekkor költeményeket, humorisztikus beszélyeket ír. Gyakran publikál a Regélő és a Társalkodó hasábjain. Irodalmi érdeklődése kitágul, 1833-ban megkezdődnek a magyar nyelvű színelőadások Budán, sok magyar színdarab születik az akadémia védelme alatt. Tóth Lőrinc is a drámaírás felé fordul. Több történelmi tárgyú színdarabot is ír, közülük az Akadémia pályázatán az Ekebontó Borbála című dicséretet is kap, és 1937-ben ki is adják. Közben joggyakorlatot folytat, hallatlan szorgalommal és munkabírással dolgozik. Politikai munkatársa lesz Széchenyi Istvánnak a Jelenkor című lapnál. Ezzel egy időben egyesül néhány író (Garay, Szigligeti, Vajda Péter, Kunoss), hogy a magyar történelemnek nevezetesebb eseményeit drámába foglalja. Céljuk a nagyszámú, idegenből fordított értéktelen színmű leszorítása a színpadról, és a múlt példáival oktatni, lelkesíteni. Tóth Lőrinc hazafias érzülete miatt azonnal csatlakozik. (Az első kötetben Vata című műve helyet is kap.) Ekkor lesz munkatársa az Athenaeumnak és melléklapjának, a Figyelmezőnek. A szépirodalom aktív művelése mellett (elbeszélés, ballada, számos külföldi folyóiratból való fordítás: angol, francia, német nyelvből) a jogi pályán is szépen halad előre, szinte természetes, hogy ügyvédi vizsgáját kitűnő eredménnyel teszi le 1838-ban. Ezután a Batthyányak királyi táblai ügyvédjükké nevezik ki. Közben anyagi helyzetének rendezése végett vidéken (Tótmegyer) vállal uradalmi igazgatósági-titkári

állást. (Őzvegy édesanyját is régóta ő tartja el.) A jogi ügyek és a levelezés intézése mellett megírja és megjelenteti Szívhangok címen ötvenöt lírai darabból álló verseskötetét is.

Aktív politikai pályája 1839-ben a forrongó hangulatú reformországyűléseken kezdődik, ahol legatus absentis. Itt ismerkedik meg Deák Ferencsel, kinek elveit élete végéig hűen követi, valamint a főrendiház szabadelvű ellenzékének vezetőivel, Batthyány Lajossal, Teleki Lászlóval. (Politikai nézetei és tevékenysége miatt a szabadságharc bukása után fej- és jószágvesztésre ítélik, majd 1850-ben Haynau megkegyelmez neki. „Bűnei” a következők: a minisztérium megalakulása után Deák Ferenc azonnal elnöki titkárrá nevezi ki. Később, már Debrecenben a Honvédelmi Bizottmány jegyzője, majd osztályvezető tanácsos és helyettes államtitkár (Bausz 1905.30.))

A haza iránti felelősség, a nemzeti történelem és a nemzeti nyelv ápolása mindvégig meghatározó gondolatok életében. Ennek jegyében írja meg pl. Hunyadi László című drámáját is, mellyel az Akadémia pályázatán száz aranyat nyer. Ezután azonban már csak kizárólag jogi munkákat tanulmányoz (1840). Belátja ugyanis, hogy magasabb költői tehetség nincs benne, erre Bajza is figyelmezteti. A politikai publikációk és a jogi pálya maradnak számára. Hallatlan munkabírással és ambícióval dolgozik. A magyar nyelv ügye érdekében saját pályáján tevékenykedik. Bár híve a latin nyelvnek és műveltségnek, mégis Széchenyivel vallja, hogy élő népnek holt nyelvű törvénykönyve nem lehet. Amikor az Akadémia 1840-ben a Corpus iuris Hungarici lefordítását kezdeményezi, az öttagú fordítói bizottság legmunkásabb tagja Tóth Lőrinc lesz. Végül az egész anyagot még egyszer tüzetesen, a tőle megszokott alaposággal átnézi. Így óriási az érdeme a magyar jogi műnyelv megteremtésében. (A magyar nyelvvel kapcsolatban érdemként neki tulajdonítják a Tátrafüred nevet, ugyanis 1840-ben a Tárta alatt, Schmeksen nyaralt, és az elnevezést állítólag a hely akkor és tőle kapta.)

A magyar nyelv és a nemzeti érzés annyira fontosak számára, hogy még Szívhangok című verseskötetében is szerepelnek. Egyik lírai hangulatú költeménye arról szól, hogy az imádott leányt, Irmát szebbnek látja azért, hogy a szent hon és a szép magyar nyelv „föszerelme” neki (Irma IV.). Ez a gondolat Petőfinél is megtalálható, nőkkal kapcsolatos véleménye e tekintetben azonos Tóth Lőrincével: *„...a nap hátralevő részét a vén Lőcsében kelle töltenünk, melyben igen sok fiatal szép leányzó szivecskéje dobog... de nem a magyar nyelvért, s ezért bármi szépek, sem méltók, hogy rólok többet szóljak. A*

mellyik leány nekem tetszeni akar, magyar legyen az lelkestül testestül, különben zsebkendőjét sem emelem föl a földről, ha leesik...” (Petőfi UJ)

Említésre érdemes még Tóth Lőrinc életének két fontos mozzanata: az Akadémia 1840-ben levelező taggá, a Kisfaludi Társaság 1841-ben rendes tagjává választotta.

Összefoglalva: Tóth Lőrinc európai utazásának megkezdésekor, 1842-ben már sikeres, sok-sok elismerést tartalmazó életpályát tudhat magáénak. Jelleme kiforrott, politikai, erkölcsi, hazafias nézetei kialakultak. Személyiségének legfőbb jellemzői a sokoldalú érdeklődés, az irodalom és a művészetek iránti fogékonyság, mely hatalmas olvasottsággal és műveltséggel párosul, a kitaró szorgalom, az alaposág és hallatlan munkabírás, a hazafias érzés és a magyarság sorsa iránti felelősségérzet. Mindez megfigyelhető és kimutatható útleírásaiban is. Nemcsak művének színvonala, hanem kiváló jelleme alapján is méltó a Petőfivel való összehasonlításra. Mindamellert a reformkor haladó gondolkodású értelmiségi ifjának mintaképe (Bausz 1905.3–39).

2.1.3. E rész bevezetőjében már említettem, hogy Petőfi Sándor jellemének vonásai, életének állomásai ismertebbek, mint Tóth Lőrincéi. Kiváló életrajzi munkák számolnak be erről hitelesen (Horváth 1922, Martinkó 1965, Illyés 1971, Mezösi 1972, Pándi–Pálmai 1973). Az általam vizsgált két prózai mű értelmezéséhez, jobb megértéséhez célszerűnek látszik azonban néhány dolgot összefoglalni, és saját véleményemmel kiegészíteni.

Petőfi 1845 áprilisában, elő utazásának megkezdésekor már országosan ismert, sikeres, befutott költő. A költészetben egyre inkább övé a vezető szerep, bár ezt sokan vitatják, de az irodalom haladó ágát képviselők és a közönség lelkesen fogadja (Martinkó 1965. 83). Petőfi az Uti jegyzetek írásakor mindössze huszonkét éves, sok viszontagságot megélt, sokat tapasztalt, de elért sikereire, nevére, hírére igen büszke ifjú zseni. Jellemének rendkívüli összetettségét, ellentmondásait, kamaszos dominanciáját mindvégig megfigyelhetjük mindkét útleírásában. A hirtelen támadt érzelmek irányítják: fiatalos, túlzott lelkesedés és személyek, eszmék, dolgok iránti határtalan gyűlölet, valamint tüntető közömbösség egyaránt jellemzik. Legfőbb vonása a szókimondás, az őszinteség, még akkor is, ha valamilyen viselkedést utánoz, pózol, ami a vizsgált művekben gyakran megesik. Őszinteségét ő maga így magyarázza a XIV. levélben: *„Tudom soknak nem tetszik, sokan félremagyaráznak, hogy illy őszintén nyilatkozom magam felől; hanem az nekem mindegy,*

én arról nem tehetek. Születésemkor a sors az őszinteséget bölcsőmbé tette pólyának, s én elviszem magammal a koporsóba szemfedőnek.” (Petőfi ÚL XIV.)

Lelkesedni tud például a természet szépségeiért, az Alföld, de a hegyek láttán is. Haragudni, gúnyolódni, sőt másokat durván, nyersen el- és megítélni sem rest, káromkodik is, ha úgy látja jónak. Ezt nem is szégyelli: *„Nagy-Bányán túl Misztótfaluban eltört egy kerekünk. Feleségem csak mosolygta a bajt, de én dühösen dühödtem, s félre mentem, hogy feleségem ne halljon, és ott kedvem és rangom szerint kikáromkodtam magamat.*” (Petőfi ÚL XVII.)

Máskor kamaszosan dicsekszik szerelmével, az imádott leányt az egekig magasztalja. Költői képességeivel tisztában van, önbizalma határtalan, és jaj annak a költőtársnak, kritikusnak, de bárki másnak is, akire haragszik.

Petőfi nem tartja magát átlagembernek, saját szóhasználatával élve, prózai embernek, erről ő maga ír mézeshetei megörökítése kapcsán a XVII. Levélben: *„Szentül hiszem, hogy az én mézesheteim a síríg tartanak. Mintha az élet költészete az időtől függne s nem az egyénektől. A prózai embernek a mézeshetei is prózaiak és ellenkezőleg. A ki millyen.*” (Petőfi ÚL XVII.) Mindkét vizsgált művében az önmagával és sorsával elégedett lírikus képét látjuk, pedig óriási a változás életének ebben az alig több, mint másfél évnyi szakaszában. A céltalanul utazgató, itt-ott udvarolható költőből boldog, megállapodott, otthon ülésre berendezkedett férj válik a szemünk láttára. Humorát mindvégig élvezhetjük, mely a mosolygásra készítő szelíd tréfalkozástól és a jöpöfa kiszólásoktól a kacagásra fakasztó vaskos túlzásig sokféle skálán mozog.

Petőfi olyan értelemben nem volt művelt, sokoldalúan tájékozott, iskolázott, mint Tóth Lőrinc. Tanulmányait sem fejezte be, a tudományoknak sem élt, egyetemre sohasem járt. Ugyanakkor Arany János utal arra, hogy minden alkalmat megragadott, hogy ismereteit bővítse: sokat olvasott, szorgalmasan tanulta az idegen nyelveket: a németet, a franciát és az angolt. A hagyományos értelemben vett iskolázottságra azonban nem is volt szüksége, zsenialitása, páratlan tehetsége, ahogy a magyar nyelvvel ösztönösen bánti tudott, az egyedülálló és megismételhetetlen prózát eredményezett, mindkét útleírását beleértve. Csak így lehetséges, hogy másfél évszázad elteltével sem érezzük egyetlen sorát, mondatát sem elavultnak, réginek, annyira friss és természetes, annyira modern és mai. Ez nyilván nem csak a művek nyelvezetének, hanem szerzőjük jellemének is köszönhető.

2.2. A közlés körülményei és az intertextualitás. A korabeli utazási irodalom

A vizsgált írások lényegi összetevőinek kimutatása – a köztük lévő különbségeket is beleértve – nem volna lehetséges a közlési körülmények figyelmen kívül hagyásával. A közlési körülményeken itt elsősorban azt a történeti-társadalmi szituációt értem, amelyben az írások létrejöttek. Ez lényegét tekintve a Beaugrade–Dressler-féle helyzetszerűség (szituacionalitás) kifejezés ismérveinek definiálásával is párhuzamba hozható, amely szerint mindazon tényezők összefoglaló megnevezését jelenti, amelyek „a szöveget relevánssá teszik egy fennálló vagy kikövetkeztethető előfordulási helyzet szempontjából” (Beaugrande–Dressler 2000. 211). A reformkor 20-as 40-es éveiben az utazási kedv növekedésével számos úti beszámoló látott napvilágot. Ezek többnyire a nyugat-európai országokban átélt úti élményeket tárták az olvasók elé, témájukban, látásmódjukban többnyire nagy hasonlóságot mutatnak, ezért célszerűnek látszik az intertextualitást mint az általam vizsgált szövegek létrehozásában szerepet játszó tényezőt ide vonni, és a közlési körülményekkel együtt tárgyalni. Az intertextualitás azon módok összefoglaló elnevezése, amelyeken „egy adott szöveg létrehozása és befogadása más szövegeknek a résztvevők általi ismeretétől függ” (Beaugrande–Dressler 2000. 235).

A polgárosodó Magyarország a 19. században a nyugat-európai és amerikai útirajzokkal fedezte fel a létező, követhető kapitalizmust és a demokráciát. Míg századokon keresztül (különösen 1600 és 1800 között) Itália volt a legdivatosabb cél az ifjú nemesek számára, addig az 1800-as évek elején a fejlett nyugati országok, Németország, Svájc, Franciaország, Hollandia és Anglia váltak a legfontosabb célszülőkké (vö. Burke 2006. 9). Amikor Széchenyi István 1822-ben Wesselényi Miklós társaságában Angliába utazott a lótenyésztés tanulmányozására és lóvásárlás céljából, mindketten földrajzi, társadalmi és civilizációs határokat léptek át, és két világ között mozogtak. Elismerték a fejlett nyugat vívmányait, és állandóan érezték a fejlődésbeli távolságot, amely Magyarországot a „civilizált” világtól elválasztotta. Az 1820–40-es években a haladó gondolkodású magyar hazafiak fiatal nemzedéke olyan reformprogramba kezdett, amely egyszerre befolyásolta az ország gazdaságát, politikai életét és nyelvét, és a nemzet hagyományos, nemességhez kötött felfogását is kiszélesítette (Popova–Nowak 2006. 137). Az 1830-es évektől kezdve

kitűnő magyar tehetségek valóságos rajzása indult meg a fentebb említett, fejlett nyugati országokba. Hazatérve, tapasztalataikról számos könyvet, cikket írtak. Pulszky Ferenc nyugat-európai körútjáról szóló bevezetőjében igen találóan jegyzi meg: „Különös, hogy a mostani időben olyan számosak az utazási leírások, s kritikák, úgy látszik, hogy az egész irodalom útnak indult, hogy ítéljen arról, mit látott s nem látott. Ez is egy karakterizáló jelene idejének, mely a múltban nem létezett, a megelégtelenség elhajtja most az embert a honi tűzhelyről, általfutják a világot, szerencsét, boldogságot keresve...” (idézi Fenyő 1965. 580).

E munkák szerzői alapos előkészületek után indulnak útnak úgy, hogy kitűzött céljukat minél teljesebben valósíthassák meg. Mindegyikük olyan felkészült, mint egy kérdezőbiztos, mondja róluk Lukácsy Sándor (Lukácsy 1965. 466–469). Itt szükséges kitérni arra, hogy az útirajzírásnak már a 16. századtól léteztek bizonyos szabályai, illetve célkitűzései, melyek valamennyi korábbi írásbeli próbálkozásnak egyaránt jellemzői voltak. Az útleírás hármasság elve: a változatosság, a gyönyörködtetés és a hasznosság már az első magyar nyelven írt úti beszámolóknak, Szepsi Csombor Márton *Europica Varietas* (Kassa, 1620) című művének címlapján is szerepel. A szerző a bemutatandó országok nevének felsorolását követően ezt így fogalmazta meg: „...látott, hallott *különb- különbféle dolgoknak* rövid leírása, mely minden olvasónak nemcsak *gyönyörűségére*, sokféle *hasznára* is szolgálhat.”

Az utazásra való alapos felkészülés fontosságát és módját egy 1591-ben Nürnbergben *De arte peregrinandi* címen megjelent könyvecske is hangsúlyozza. Ennek egyik szerzője, Pyrckmair a jegyzőfűzettel nézelődő eszményi utazót így definiálja: „Nevezük őt az idegen földek fogékony szemlélőjének, ama dolgok szemfüles megfigyelőjének, melyek tudása szükséges és hasznos, s aki vándorlását nem vaktában végzi, hanem előrelátóan, közös haszonra, becsületre, dicsőségre, nem hagyja magát csip-csup okokkal eltéríteni, elállítani feltett szándékától, hanem állandóan serényen ügyel arra, amiért vándorol” (idézi Kovács 1988. 102). A Pyrckmair-féle útmutatás a külföldön megfigyelendő dolgok részletes felsorolását is tartalmazza, és ezt a következő sorrendben adja meg: levegő és fekvés (égtájak, szélességi és hosszúsági körök), hegyek, bányák, fürdők, folyók (eredetük, névváltozatuk, halban való bőségük, hajózhatóságuk), hajók,

tenger, erdők, vadak, vadászat, termékenység (az országoké), város (nevük eredete, fekvése, erődítése, tornyai, hídjai, kapui, a város belseje: utcák, kutak, kertek, nyilvános és magánépületek, akadémiák, gimnáziumok, könyvtárak, diadalív, szobor), egyházi és világi tisztviselők, vendégszeretet, a háromféle kormányforma (arisztokrácia, demokrácia, monarchia) [vö. Kovács 1988. 103]. Az utazásra és az úti élmények bemutatására vonatkozó elvek, mint majd látni fogjuk lényegében alig változtak, és a már itt kialakult rendszerezést követik a reformkori magyar utazók beszámolóiban is. A 16. század végétől ugyanis a 18. századig könyvek sora bontotta ki az európai utazás „módszertanát” és „elméletét”. A leendő utazónak tehát megmondták, hogy mit figyeljen meg a meglátogatott helyeken. (Ne feledjük, hogy az utazás csupán kevesek kiváltsága volt egészen a 20. század második feléig. A nagy többség az idegen tájakat, országokat csak a külföldjárók írásaiból ismerhette meg.)

Az útirajzírás Pyrckmair-féle hármás célkitűzéséből tehát mindenekelőtt a hasznosság elve dominál, de a változatosságra és a gyönyörködtetésre törekvés is jelen van a reformkori úti beszámolóiban. Ezek a beszámolók többnyire az útleírás műfajában íródtak, ezért utazási élményeknek, tapasztalatoknak tárgyyszerű, tudományos hitelű és jelentőségű rögzítésére törekedtek. Közülük sok valóban tudományos pontossággal ismerteti az alaposan tanulmányozott dolgokat. Mint például Tóth Lőrinc Úti tárczája, amely a londoni hidak bemutatását szinte mérnöki pontossággal teszi, részletesen felsorolva az építőanyagok fajtáit, mennyiségét, a tartóoszlopok magasságát, szélességét és hosszát, a vámszedő házikók leírását sem felejt ki. (Ne feledjük, ebben az időben /1844/ Pest-Buda első köhídjának, a Lánchídnak építési munkálatai még az elején tartanak, csak 1849-ben készülnek el vele.) Megemlítenéd azonban, hogy ezek a tárgyyszerűsége törekvő útleírások több-kevesebb szubjektív véleményt is tartalmaznak, érzelmeiket a szerzők vérmérsékletük szerint ritkábban vagy éppen gyakran az olvasók tudomására hozzák. Szintén Tóth Lőrincnél olvasható ez a szubjektív értékítélet, London előkelő lakosságát illetően:

„Itt is, mint mindenütt világszerzte, zenekórság van, 's a' divat idegen opera látogatását kívánja.”

A reformkori utazásoknak a motivációja tehát nem a pihenés vagy a szórakozás, hanem időszerű politikai célja volt: tanulmányozni és itthon megvalósítani mindazt, amit az európai, kivált az angol és francia kultúra a polgárosodásban létrehozott. Tanulmányozták a

nyugati alkotmányos életet, a liberális és demokratikus eszmék gyakorlati megvalósulását, a fejlett intézményrendszert, a társadalom szerkezetét, a törvénykezést és a jogrendszert, a közigazgatást, a közlekedés színvonalát, az úthálózat állapotát. Megfigyelték az ipar, a kereskedelem, a földművelés helyzetét, a munkáskérdést, az iskola- és börtönügyet, a színházakat, könyvtárakat, a múzeumok anyagát. A külföldön szerzett tapasztalatokról szóló írásoknak fontos tájékoztató és serkentő szerepe volt, különösen a negyvenes évek szellemi életében. Ezidőtájt például Kossuth, Petőfi, Vörösmarty nem jutottak el nyugatra, munkásságukat mégis átszövi az európai viszonyok ismerete, és ez jórészt az útirajzírók könyveinek köszönhető. Az írások célja, hogy külföldi tapasztalataikat hazájuk megismerje és hasznosítsa. A külföld fejlettségét látva az utazók szomorúan vontak párhuzamot az elmaradott hazai állapotokkal, és meggyőződéssel vallották, hogy a tanulás a nyugattól és az ismeretek alkalmazása elengedhetetlen ahhoz, hogy az ország előreléphessen Európa civilizációs skáláján. Hangsúlyozták a közlekedés, az úthálózat fejlesztésének fontosságát, a vasút nélkülözhetetlenségét.

A kor legszínvonalasabb és legnépszerűbb úti beszámolója a következők: Bölöni Farkas Sándor Utazás Észak Amerikában című műve 1834-ben, Pulszky Ferenc Uti vázolatokja 1836-ban, Szemere Bertalan kétkötetes műve, az Utazás külföldön 1840-ben, Tóth Lőrinc Úti tárczája 1844-ben, Gorove István Nyugot című írása ugyancsak 1844-ben jelent meg.

Bölöni Farkas Sándort Amerikában lenyűgözte a fejlődés rendkívül gyors üteme, melyet nem korlátoztak a feudalizmus kötöttségei. Elismeréssel írt arról, hogy a nép részt vesz a közügyekben, közli a Függetlenségi Nyilatkozat teljes szövegét, és a látottakat sűrűn összehasonlítja a hazai állapotokkal. Szinte egész útleírása a nemesi privilégiumok, a rendiség ellen irányul, ezt erőteljes stílusban, szenvedélyes hangon adja elő.

Pulszky Ferencet, a Kossuth-kormány későbbi pénzügyi államtitkárát nyugat-európai körútján főképp a könyvtárak, műgyűjtemények, képtárak érdekelték, működésük szervezettsége és anyaguk gazdagsága váltott ki belőle lelkesedést. Különösen érdekelte a régészet, öthónapos itáliai útjáról régiségekkel megrakottan tért haza. A közlekedés nagy vívmányáról, a vasútról ő tájékoztat először 1836-ban, amikor leírja utazását Brüsszel és

Antwerpen között. A vasút pontossága, gyorsasága és kényelme minden rajta utazó honfitársunkat lenyűgözte. A vasút nagyszerűsége Petőfit is, aki csak belföldön utazgatott, külföldre nem jutott el, elkápráztatta. Nálunk az első vonal Pest és Vác között épült ki 1846-ban. Petőfi az elsők közt próbálta ki, lelkesedésében még verset is írt róla Vasuton címmel, és az Úti levelek IX. darabjában is a társadalmi haladás eszközeit látja benne:

„...azon a vasúton bámulatosan halad az ember. Szeretném ráültetni az egész magyar hazát; néhány esztendő alatt tán kipótolná, a mit néhány század alatt elmulasztott a haladásban. Kár, hogy olly rövid még nálunk az egész vasút. Mikor az ember azt gondolja, hogy még csak fölül, már akkor leszáll, s ott van Vácon.”

Szemere Bertalan Utazás külföldön című műve 1840-ben nagy siker volt, egy évet töltött nyugaton, Németországban főként a népiskolákat, Franciaországban a közéletet, Angliában a börtönrendszert, Svájcban a természet szépségeit tanulmányozta. De részletesen tudósított az árvaházakról és iskolamesterképző intézetekről, a törvényszolgáltatásról, a felekezeti jogokról, a léghajózásról, a városépítészetéről, a választásokról, a sajtóról és a múzeumokról is. (Szemere Bertalan külföldön szerzett tapasztalatait 1848-ban a Batthyány-kormány belügyminisztereként, majd később Kossuth kormányzósága alatt miniszterelnökként próbálta hasznosítani.)

Gorove István és Tóth Lőrinc 1842 nyarán együtt indult nyugat-európai körútra. Gorove ekkor az egyetemi ifjúság és az 1839–40-es országgyűlési ifjúság egyik vezéralakja, főként a magyar csatorna- és vasúthálózat megteremtése foglalkoztatta ebben az időben. (Tapsztalatait későbbi közlekedési minisztersége alatt hasznosította.) Tóth Lőrinc a jelenkor című lap segédszerkesztője, és tagja az Athenaeum körül csoportosuló írói körnek, mindketten Kossuth hívei voltak. Gorove Nyugot című útleírásából a cenzúra sokat törölt, ennek következtében könyve csupán vázlata az utazásnak. Mindkettőjükre Anglia hatott leginkább, Londonról mindketten az elismerés hangján szólnak, lenyűgözi őket a polgári civilizáció minden vívmánya: a burkolt utcák, a csatornázás, az esti gázvilágítás, a kirakatok, reklámok, plakátok, az omnibuszok, liftek, dombok. Az ő fő élményük is a vasút. Észreveszik azonban a kapitalizmus visszasságait is. Gorove az Angol népnymor című fejezetben szánalommal ír a gyermekmunkáról, rámutat a tőkés és a munkás helyzetének kiáltó ellentétére, szakszervezeteket és progresszív adózást javasol a nyomor ellen.

A fentiekben bemutatott útirajzok mindegyikéről elmondható, hogy az emelkedő, polgárosuló nemzet boldogulás-keresésének jegyében született, hogy mindegyiket a hasznosság elve hatja át. Az azonos utazási szintér vagy látnivaló, azonos külföldi környezet sokszor azonos típusú reflexiókkal járt, hasonló útirajzokat eredményezett (vö. Kovács 1988. 154), és nem kis részben szerepe volt az 1848-as forradalom előkészítésében.

2.3. Az írások születésének célja

Meggyőződésem szerint a szövegek összehasonlító vizsgálatát következetesen a kommunikáció bizonyos tényezőinek figyelembevételével kell elvégezni ahhoz, hogy alapvető eltérésekre mutassak rá, olyan különbözőségekre, amelyek a két szerző vizsgált műveinek stílusát döntően meghatározzák. Ebben az esetben célszerűnek látszik a szövegek létrejöttének célját tüzetesen megvizsgálni, azaz a szövegalkotáshoz kötődő közlési szándékot. Tehát azt elemzem, hogy mi készítette a szerzőket a szövegek megalkotására, mi volt a céljuk vele.

2.3.1. Tóth Lőrinc Úti Tárcaja e szempontból is tipikusnak tekinthető. A kor útleírás-irodalmát megismerve ugyanis tapasztaltam –az előző részben erről már szó is esett–, hogy valamennyi szerző hasonló céllal és okból készített úti rajzot, az eltérések e tekintetben jelentéktelenek.

Tóth Lőrinc utazásának személyes indítékait, valamint útikönyvének célját az előszóban egyértelműen és a rá jellemző rendkívüli szerénységgel fogalmazta meg. Stílusát, nyelvezetét már itt is élvezhetjük:

„Egyszerű utiképeim közrebocsájtásában – ismérve tehetségem parányiságát – nem célom mélyebb politikai s nemzetgazdasági kombinációk által lenni épületes, vagy lángoló költői ecsettel festeni a természet és civilizatio csodáit; egyedüli feladásom, mellyet magamnak kitűztem, fiatal honfitársaimban, kik közül eddig olly kevés szánta el magát utazásra, kedvet ébreszteni, őket némi hasznosra s szépre figyelmeztetni, s kezeikbe használható vezérkönyvet adni. Hogy azonban a szerény leírás unalmi kiállhatatlanok ne legyenek, nem fog hiányozni itt ott egy szelid hang a kedélyhez, egy átreszketése költői

örömmek s fájdalomnak, s igen gyakori vissza pillantás a szent hazára, melyet annál hűbben tanul szeretni a kebel, minél távolabb hagyja el; végre egy egy rövidke s piperétlen rege az emlékezések aranyvilágából...

Czélom nem vala ragyogás, hanem használás; s jutalmam sem leend írói dicsőség, mint Raomeré s Szemerénkké, hanem szives hazafiai öröm, ha tapasztalandom, hogy ez igénytelen munka ifju hazámftai közöl egnémellyiket az ázsiai heverés párnáiról felragadva reá beszél, hogy külföldön szerezzon tapasztalás s tudás kincseit, mellyeket egykor az imádott haza oltára rakjon le hálás szívvel.” (Tóth)

A könyv szerzője igen praktikus, ezért kétkötetes munkáját országok szerint hat füzetre osztja, hogy ki-ki útirányának megfelelően felkészülhessen belőlük. Célja mindvégig az, hogy honfitársainak bemutassa a fejlett nyugatot, azt, hogy civilizáltabban, ésszerűbben és jobban is lehet élni a nálunk megszokottnál. Ehhez természetesen változnunk kell, elsősorban az uralkodó szemléletnek kellene megváltoznia. Ezt sok esetben meg is fogalmazza, mint például a vasút nagyszerűségének láttán az Antwerpenről szóló részben. A vasutak építésének szükségességét hangsúlyozza, igen fontosnak tartja ugyanis a társadalmi, gazdasági és kulturális fejlődés szempontjából: *„...de nem nálunk ázsiai népnél, kik rendszerint nem tudjuk, mit tegyünk felesleg időnkkel, s hogy hasra vagy hanyatt forduljunk-é az ősi gubán? De éppen, mert ilyes hajlamaink vannak, multhatlan szükségünk van az eszközre, melly robogásával álmunkból felverjen, melly magával ragadjon. A gőzmozdonynak saját szelleme van, mely mindenütt, hol keresztül zúg, életet önt a sivatagokba, s a lusta, aluszékony tömegekbe. Tehát vasútatat minél előbb, s minden áron!” (Tóth)*

Tóth Lőrinc tehát tanítani, szolgálni akar művével, felrázni, megváltoztatni honfitársait, utat mutatni a szebb jövő, a fejlett Európához való felzárkózás, a tartalmasabb élet felé.

2.3.2. Petőfit nem fűti ilyen nemes elhatározás. Az ő célja ettől merőben eltérő. Természetesen utazásának oka is egészen más. Szabadulni kíván a kötöttségektől, otthagyni biztos kenyérkereső állását a Pesti Divatlapnál Vahot Imre mellett, és hosszabb felvidéki útra indul barátainak meglátogatására. Ebben az elhatározásában nagy szerepet játszik sértődöttsége is. Vahot hiú, középszerű ember módjára viselkedik egy egyszerű eset kapcsán. Petőfi a Pesti Divatlapot egy szerkesztői megjegyzésben ugyanis „lapom”-nak

nevezi, amit Vahot annyira nehezményez, hogy Petőfinek helyreigazítást kell megjelentetnie a következő számban. Így elhatározása végleges, utazgatni megy, persze különösebb útiterv nélkül, barátainál időzve, ahogy a körülmények hozzák. Utazgatni cél nélkül egyébként is nagyon szeret, erről néhány korábbi költeményében is tudósít, mint pl. az 1844 júliusában írt A csavargóhoz címűben:

„Fölöttem is határozott

Az égi végzemény:

Csavargónak születtem,

Csavargó vagyok én.

.....

Ma itten, holnap ottan,

Csak ez az életemény...”

Második utazásának idejéről, 1847-ből is származik egy vers, mely hasonló felfogást tükröz, és amely éppen útja egyik helyszínén, Désen íródott:

„Ez már aztán az élet!

Az egész éven át

Föl és alá kószálok

A két magyar hazát.

Vándorlok Magyarország

Dicső térségein

S testvére, a szép Erdély

Regényes bércein.”

(Ez már aztán az élet)

A költő tehát szeret utazgatni, csavargani, mint Berzeviczy Albert írja: „Petőfiben mindenekelőtt nagy és erős volt a vándorlási ösztön.” (Berzeviczy 1909.78-79).

Az Úti levelek X. darabjában ugyanezt olvashatjuk más grammatikai formába öntve. Az útiterv nélküli utazás bizonytalanságát, a helyzet tisztázatlanságát, „kuszaságát” a költő kiválóan érzékelteti a mondatszerkezettel. Ebben ugyanis „összekeverednek” a megkezdett főlérendelt és alárendelt tagmondatok egymással, mivel a közbeékelődött mellékmondat is

megszakad a folytatódó főmondat miatt. Ezt a bizonytalanságot a mindössze két glosszémából álló megszakított mellékmondat két határozója között lévő írásjel (...) is fokozza:

„Holnap folytatom utamat Sáros-Patak felé, s onnan... magam sem tudom még, merre.” (Petőfi ÚL. X.)

Útjáról készült beszámolóinak nem titkolt célja pedig az volt, hogy a világ előtt kitárulkozzék, hogy olvasói minél jobban megismerjék őt magát. Az utazás helyszínei csak a háttérrel adják ehhez, hiszen a főszereplő mindvégig ő maga. Róla szól mindkét írása az első betűtől az utolsóig, ezt nyíltan közli is velünk, olvasókkal az Úti levelek XVIII. darabjában:

„Most veszem észre, hogy ez az egész levél becses magamrul szól! te, barátom s Apollónban atyámfia, nem veszed ezt tőlem rossz neven, de vajon mit szól hozzá a közönség? ...ej! legyen esze az érdemes közönségnek, s gondolja meg azt: ha már lyricus az ember, hát azért lyricus, hogy magáról beszéljen.” (Petőfi ÚL. XVIII.)

2.4. A közlemény témája és a tartalmi informativitás

2.4.1. A szövegben az alkotóelemek összetartozását egy meghatározott téma biztosítja. Egységes egész jellegét ez határozza meg, továbbá elhatároltsága is ennek függvénye. Dressler szöveg-meghatározásában ez a koherencia, az alkotóelemek szemantikai és tartalmi összetartozása (Beaugrande–Dressler 2000. 120–151). Esetemben a szöveg egy másik sajátosságát is célszerűnek látszik itt vizsgálni. Ez a tartalmi informativitás, az új ismeretek közlésének szándéka. Mindkét szerző művének témája és azok tartalmi informativitása szorosan összefügg (vö. Martinkó 1971.145 – 158).

Megfigyelésem szerint a művek címeinek megválasztása is szoros kapcsolatban áll a témával és a már említett tartalmi informativitással. Ezért összehasonlító vizsgálódásomban a címek értelmezésére is kitérek.

2.4.2. A szöveg általános megközelítésekor, és főként szövegek összehasonlító stilisztikai vizsgálatokor célszerűnek látszik a művek **címének** alapos tanulmányozása, egymással való összevetése. A szöveg ugyanis nem pusztán mondatok lánc, bonyolult

összetettségének a cím is fontos tartozéka. "A cím a mű „névjegye”, az író első szava vagy mondata az olvasóhoz, s mint a bemutatkozásnál, itt is döntő lehet az első benyomás. A cím vezet be a mű világába; megválasztása vagy megszerkesztése különös gondot kíván tehát...” (Kovalovszky 1974. 326.) A szövegtani irodalom egy része azonban nem tekinti a címet a szöveg részének, nem is foglalkozik vele, más része viszont a szöveg szerves elemeként tartja számon. Károly Sándor a cím funkcióját kétféle megvilágításban tárgyalja: a szövegösszefüggés lineáris jellege felől közelítve kimondja, hogy a cím nem tartozik a szöveghez, hangsúlyozza viszont, hogy a szöveg egészének összefüggése alapján szerves része, ugyanis fontos rámutató funkciója van (Károly Sándor 1979. 28). Tolcsvai Nagy Gábor hasonlóképpen vélekedik: „...a cím egyszerre önálló kommunikációs egység és egyszerre része a szövegnek...” (Tolcsvai Nagy 2001. 326). Balázs János a befogadó felől közelíti meg a kérdést. A tartalomra való utalással a cím „feladata az olvasó tájékoztatása, érdeklődésének fölkelte” (Balázs 1985. 94).

A legújabb magyar szövegtani tankönyvek – különböző elméleti, filozófiai álláspontjuk ellenére – a címhez két, lényegében azonos funkciót rendelnek: egyrészt azonosító, egyeditő deiktikus funkciót (Szikszainé 2004. 173), másutt metatextuális funkcióként megnevezve (Tolcsvai Nagy 2001. 325-330), másrészt a témára utalás funkcióját, mely a szöveg globális kohézióját biztosítja, annak tartalmi, hangulati jelképeként (Szikszainé uo.), illetve belülről érvényesülő tartalmi funkciót, azaz a szövegre mint tartalmas értelmi egységre utaló funkciót (Tolcsvai Nagy uo.).

Felmerül továbbá a cím kataforikus szerepe, melynek lényege az előre utalás, azaz a feltételezés, hogy az olvasó a hiány megszüntetésére veszi kézbe a művet a cím ismeretében (Szikszainé 2004. uo.). Az olvasónak tehát elvárásai vannak a cím tartalmából következően a cím és a szöveg közötti feltételezett koherencia alapján (Tolcsvai Nagy 2001. uo.).

A címek osztályozása újabban lényegében a tartalmi funkció alapján történik. A leíró magyar szövegtan négyféle címet tart számon: a témamegjelölő, a címkeszerepű, a reklámszerepű, és a műfajjelölő címet. Esetünkben ez utóbbi funkció szükségszerű részletezését a későbbiekben végezzük. A kognitív felfogású szövegtan szerint a tartalmi funkció jellegét meghatározza a cím nyelvtani formája, ugyanis a nyelvtani forma behatárolja az elméleti felfogás lehetőségeit (Tolcsvai Nagy 2001. uo.). Ezen osztályozás

legfontosabb eleme számunkra az a címtípus, mely valamilyen főnévi csoportból áll, mivel a vizsgálandó címek mindegyike hasonlóan főnévi csoport.

Ezen vélekedések áttekintése után a három cím részletes vizsgálatakor a következőket tartjuk lényegesnek: a cím és a szöveg viszonyát, a cím és a szerző viszonyát, a cím és a befogadó viszonyát, illetve érintjük a cím és a műfaj – útleírás –, valamint a cím és a kordivat összefüggéseit.

2.4.2.1. Tóth Lőrinc óriási munkájának az Uti tárcza címet adta. Érdemes ezt közelebbről megvizsgálni. A tárcza szó (irodalmi) írásmű, publicisztikai műfaj jelentése a 19. Század közepén nem volt ismeretes. A korabeli értelmező szótár sem ismeri ezt a jelentését. Ismeri viszont a „pénzes tárcza” és az átvitt értelmű „miniszteri tárcza” jelentéseket.

Szóalakját így etimologizálja: „tár + cza kicsinyzövel. Helyesen alkotott, s általános divatba jött újabb kori szó.” (Czuczor – Fogarasi 1874. VI. 96). A tár szó jelentését viszont így adja meg: „1. Rakásba gyűjtött holmi, vagyon, kincs, innen tárház, melyben a vagyont őrzik... 2. Azon helyiség, szekrény, épület, ház, terem, melyben holmit tartanak, őriznek, őszvegyűjtenek. Kincstár, fegyvertár, pénztár, levéltár, könyvtár, raktár, képtár, továbbá könyv, mely bizonyos gyűjteményt tartalmaz. Törvénytár, tudománytár, ismeretek tára, szótár stb.” (i. m. 96). Ennek fényében tehát az Uti tárcza úti ismeretek tárcskájaként értelmezhető, hallatlanul gazdag tényanyagának ellenére. A címadáskor a szerzők célja az, hogy egyénítsék műveiket, hogy az összetéveszthetetlen legyen más műveikkel, és ezzel együtt persze a szerzők személyisége is tükröződik a választásban. Tóth Lőrinc rendkívüli szerénységgel fogalmazza meg könyvének előszavában utazásának személyes indítékait, valamint útikönyve megírásának célját, mely egyértelműen a tenniakarás, a nyugaton tapasztalt pozitív példák bemutatása, s ezáltal az elmaradott hazai állapotok megváltoztatásának előmozdítása.

2.4.2.2. Petőfi mindkét útirajzának címe igen szokványos a maga korában. Amennyire eltérnek úti írásai mind hangnemükben, mind tárgyukban a reformkori centrális úti beszámolóktól, annyira konvencionális a címe mindkettőnek. Petőfi címadási szokásaira ez egyébként is jellemző. Költeményeinek címéül gyakran teszi meg verseinek kezdőszavait, kezdősorát vagy egy-egy kiragadott töredékét, refrénjét. Ilyen címek a Befordultam a konyhába, a Megy a juhász számaron vagy az Akasszátok föl a királyokat!

Ezeket Soltész Katalin álcímeknek nevezi, és megjegyzi, hogy Petőfi 860 verse közül 370-nek van ilyen címe (idézi Balázs 1985. 103). Petőfi különösebb gondot tehát a címadásra nem fordított. A befogadóban az Úti jegyzetek és az Úti levelek Kerényi Frigyeshez címek olvastán elvárás keletkezik, hogy az aktivizált prototipikus sémát a szöveg igazolja, kifejtse és specifikálja (Tolcsvai Nagy 2001. 329). Petőfi útirajzai esetében ez nem történt meg a maga korában, más úti beszámolókhöz szokott a közönség. Legfőképpen ez az oka a két remekmű negatív fogadtatásának.

2.4.3. Tóth Lőrinc művének témája nagyszabású útjának minden momentuma, valamennyi látnivalójával, állomásával, eseményével együtt. Főszereplője a látvány, ezért a szerző mindig igyekszik a háttérben maradni. Legfőbb szövegszervező elv az útirány és az általa megszabott helyszínek együttese. Tartalmi informativitása óriási az író által kitűzött célnak és írói alaposságának, igényességének köszönhetően. Mindenre kiterjedő figyelmé nem hagy semmit említetlenül. Megragadja a tájak és városok, épületek szépsége, az utak állapota, a közlekedési eszközök menetrendje, pontossága, a közintézmények szervezett működése, a gyárak termelési adatai, a színházak műsora, a múzeumok gazdag anyaga, az illető nemzetek történelme és irodalma stb. Amiről ír, azt minden esetben a legteljesebb alapossággal, teszi. Mindeközben igyekszik a háttérben maradni, az alapvetően objektív tényközlést azonban időnként megszakítja egy-egy szubjektív megjegyzése. Ez a megjegyzés általában elmaradott hazai állapotainkra utal. Azonban a külföldön látottakat sem dicséri fenntartás nélkül, ritkán ugyan, de él kritikus megjegyzésekkel is, mint pl. Amszterdam rossz levegőjének említésekor:

„Az élvezetet csak a csatornák kellemetlen szaga rongálja, mellyben én részemről nem akarnék amsterdami százezer lenni.” /ti. a százezer lakos egyike/ (Tóth)

És egy másik bíráló, megy Hollandia politikai életét és jogrendjét kifogásolja, ugyanakkor a jóról sem feledkezik meg:

„Tanuljunk Németalföldtől szorgalmat, férfias kitartást 's állhatatosságot, vállalkozó szellemet 's tisztaságot: de politikai 's törvényszéki intézményekért jobb lesz túl menni a tengeren.” (Tóth)

2.4.4. Petőfi Sándor mindkét vizsgált művének témája ő maga, a saját személyisége. Útleírása a világról alkotott véleményének, nézeteinek az összessége, az utazás során

látottak csak ürügyként szolgálnak ezek kifejtéséhez. Legfőbb szövegösszetartó erő az ő személyisége. Az én-központúság kompozíciós elvvé válik (vö. Martinkó 1965. 82 – 111). Nem is akar többet, csak önmagát adni, a maga jellemét, szemléletét, értékítéletét, állásfoglalását. A konkrét tárgyi valóság mindig szubjektív, lírai véleményt vált ki belőle. A valóság objektív tárgyi mozzanatait csak stilizálja, néhány vonásra redukálja, s csak szubjektíve igaz, jellemző képet ad róluk. Ezzel is túllép a kortárs útirajzokon.

2.5. A közlemény vevője. A fogadtatás

A szöveg felépítése, megformálása minden esetben függvénye a közlő és a feltételezett befogadó közötti viszonyoknak. Ez a viszony a közlemény stílusát is meghatározza. Éppen ezért a vevő, vagyis a befogadó, azaz a közönség felől is megvizsgáltam a művek különbözőségét. A befogadóhoz kötődő elfogadhatóságot a művek korabeli fogadtatásával azonosítottam. A két szerző műveinek megítélésében nagy különbségeket tapasztaltam.

2.5.1. Tóth Lőrinc az elvárásoknak megfelelő útleírást alkotott mind felfogásában, mind ízlésében, nyelvhasználatában, stílusában, azaz mindenben követte a konvenciót. Egyszóval centrális útleírást alkotott. A fogadtatás is kedvező volt. Művét a kor szokásának megfelelően egy pártfogó hölgynek ajánlotta a könyv első lapján, amely így szól:

„MÉLTÓSÁGOS GRÓF
NÁDASDI LEOPOLDNÉ
SZÜLETETT
FORRAY JÚLIA BÁRÓNÉ
Ő MÉLTÓSÁGÁNAK
A 'MAGYAR HÖLGYKOSZORU'
EGYIK LEGNEMESB GYÖNGYÉNEK
MÉLY TISZTELET' HÓDOLATÁVAL”

Gróf Nádasdi Leopoldné a szíves ajánlást a megjelenés után melegehangú levélben köszönte meg, és elismerése jeléül szépművű arany rajzönt küldött a szerzőnek. Az Úti

tárcza első kötetének megjelenése 1844-ben (I – V. füzet) eseményszámba ment, majd 1846-ban a VI. füzeté is (Bausz 1905. 29).

2.5.2. Petőfi műveinek fogadtatása korántsem volt ilyen kedvező, sőt egyértelmű elutasításra talált a kortárs kritikusok körében. Az Életképek bírálója szerint az Uti jegyzetek *„legnagyobb pongyolással van írva, elmés akarna lenni, de czélját nem éri, mert sokszor igen jól jöhet ki valamely szójáték vagy mondat vigadó társaságban, ami aztán leírva nagyon vizenyössé válik.”* A Honderű *„az irodalomban hallatlan arroganciá”-t, „féktelen szerénytelenség”-et* emleget. Az Életképek *„csárdai tempó”-t, „káromkodási műszavak”-at* és *„aljas pór kifejezések”-et* kifogásol (Tompa 1955.432).

Az Úti levelekről sem jobb a vélemény. A Honderű így értékeli: *„a magát geniálisnak tartó íráss korcs szüleményei.”* (Tompa 1955.432).

A kritikusok félreértik, nem látják Petőfi célját, a műfaj és a stílus szokatlansága, újszerűsége lepi meg és háborítja fel őket. Még később is találkozunk ilyesfajta téves értelmezéssel: *„Kétségtelen egyébiránt, hogy a Petőfi útirajzai legnagyobb értékeket és érdekeket annak köszönhetik, hogy éppen Petőfitől valók... Szerény kirándulásokká összezsugorodott utazásainak jelentéktelen élményei és jól ismert színtere közepett mindenütt ott látjuk alakját, amely az örökkévalóság számára avatja föl azt a helyet, amelyre lép.”* (Berzeviczy 1909.79.)

Horváth János viszont merőben másképp vélekedik: *„Nincs előtte magyar prózai mű, mely hasonló elevenségű volna: nincs mely ... az előbeszéd annyira szabad közvetlenségével szólana. Az új modern magyar próza ez már...”* (Horváth 1922.200)

A továbbiakban dolgozatomnak ebben a részében a pragmatika társalgási elvekkel foglalkozó elmélete alapján kísérletet teszek arra, hogy kiderítsem annak lehetséges okait, hogy a mű megítélése miért ilyen elutasító a maga korában, míg az utókor egyértelműen remekműnek tekinti Petőfi e prózai alkotásait is (vö. Martinkó 1965). E vizsgálathoz Grice modellje látszik a legcélszerűbbnek, befogadó-központú együttműködés-elmélete, valamint a kommunikációs viselkedést szabályozó négy kategória (a mennyiség-, a minőség-, a relevancia-, és a módmaxima) miatt. Igen röviden kitérek mindezek mellett a kommunikációs alkalmazkodási elmélet és az arculatvédelem kérdéskörére is.

Véleményem szerint a nagyobb nyilvánosságnak szánt meggyőző közlés és a mindennapi társalgás nyelvi eszközkészletének merev elkülönítése nem helyénvaló, az írott

szöveg is vizsgálható a beszédaktusok elmélete alapján, ez esetben még inkább, hiszen mind a levél-műfaj, mind az úti jegyzet egyfajta szubjektív szabadságot engedélyez írójának. Petőfi él is ezzel a lehetőséggel, az élőbeszéd közvetlenségével fogalmaz, jelentéktelen dolgokat megemlít, fontosakat elhallgat, továbbá a köznapi verbális interakció elemeit alkalmazza mindvégig e tudatosan retorizált szövegben. (Itt csak a kirivóak közül néhányat megemlítve: túlzás, esküdözés, esetenként káromkodás stb.)

A kommunikációs alkalmazkodási elméletek szerint (megalkotói: H. Giles, J. M. Wiemann és mások) a beszédpartnerek, esetünkben az író az interakció során beszédstílusával alkalmazkodni igyekszik beszédpartneréhez, itt az olvasóhoz, azért, hogy fenntartsa pozitív társadalmi identitását, és elnyerje a beszédpartner helyeslését (Róka 2003. 37). A cél érdekében a konvergencia és a divergencia stratégiáját változtatja. Az előbbi az alkalmazkodást, az utóbbi az eltávolodást, a különbségek hangsúlyozását jelenti. Petőfi írásaiban a divergencia túlságosan erőteljesen van jelen. Kendőzetlenül hangsúlyozza, hogy minden szabálytól, kötöttségtől szabadulni kíván, és minden középserűségtől különbözni akar. A beszédaktus-elmélet szerint a szöveg tartalmi megértéséhez fel kell ismerni a beszélő szándékát is. Petőfi olvasói e kommunikációs szándékkal nem voltak tisztában. Úti élmények leírását, tájak, városok bemutatását várták, helyette a szerző érzelmi megnyilvánulásait, visszaemlékezéseit, személyekhez, elvekhez fűződő – többnyire negatív – viszonyulását, esetenként dühkitörésszerű mondatait olvashatták.

Mint ismeretes, az útirajzírásnak valóságos divatja volt a 19. század harmincas-egyvenes éveiben. E munkák szerzői többnyire nyugat-európai útjaikat örökítették meg, legtöbbször didaktikus, a tudományos igényű útleíráshoz közelítő, lírai-személyes hangot csak ritkán megütő alkotásokban. Fogadtatásuk szinte kivétel nélkül pozitív, az olvasóközönség hasonló jellegű munkákhoz szokott és munkákat igényelt, így a kortársak és a kritikusok körében is osztatlan a sikerük.

Petőfi célja tehát merőben más, mint említettem, önmagát szeretné olvasóival jobban megismertetni. E megismertetésnek legfőbb oka – véleményem szerint – tulajdonképpen az arculatvédelem, hiszen számos kritika, alaptalan vád, bántó megjegyzés érte addigi rövid pályafutása alatt is.

Az arcvédő teória lényege, annak kidolgozója, a Brown—Levinson szerzőpáros szerint, akik elméletüket tulajdonképpen Goffman arcteóriájára építették, így fogalmazható

meg: az arc minden ember önbecsülésének, önképének szimbóluma. Ez az önkép széteshet, megőrződhet, fejlődhet a másokkal folytatott verbális interakció során. Igen leegyszerűsítve: ez arra a kommunikációs helyzetre utal, amikor az egyén önmagáról fenntartott énképe veszélybe kerül azáltal, hogy pl. kritizálják, figyelmeztetik stb. Az udvariasság kulcsfogalma az elméletnek, és annak megnyilvánulása, hogy a beszélő vagy az író milyen módon igyekszik a saját arcát védeni, illetve másokét fenyegetni vagy megőrizni (vö. Szili 2004. 33).

A hatodik levélben Petőfi a saját arcát igyekszik védeni: Szendrey Júlia szerelmének elnyerése kapcsán nyilatkozik önmagáról afeletti örömeiben, hogy Júlia őt választotta. Szükségesnek tartja megjegyezni, hogy a közvélekedés téved vele kapcsolatban, ezt így fogalmazza meg: *„ott voltam más részről én... ismeretlen jövevény, kit sárral mázolt be az előítélet és nyilaival lövöldözött meg a rágalom, én nem olyan vagyok, a millyennek látszom, a millyennek a világ látni akar! s ő mégis engemet választott.”*

Grice együttműködési alapelve a kommunikációs partnerek egymással szembeni elvárását fejezi ki. Ennek lényege: „legyen adalékod a társalgáshoz olyan, amelyet azon a helyen, ahol megjelenik, annak a beszélgetésnek elfogadott célja vagy iránya elvár, melyben éppen részt veszel” (Grice 1975/1997. 2). Az elv működését Grice négy kategória: a mennyiség, a minőség, a viszony és a mód maximája segítségével világítja meg. Petőfi szövegei a nyilvánosságra szánt, írott szövegek, és mint ilyenek, nyelvi kontroll alatt születtek. Stílusában mégis követik az élőbeszéd spontán, természetes módját, dinamizmusát, s a maximák betartása vagy megsértése természetesen tudatos nyelvi stratégia valamiféle írói szándék megvalósítása érdekében.

A továbbiakban sorra veszem a négy maxima érvényesítésétől/érvényesülésétől való eltérést és azok lehetséges kommunikációs okait Petőfinél. Az eltérésnek Grice négy lehetséges okát adja. Ezek a következők: a maximák semmibe vévése /flouting/, a maxima megsértése /violating/, kihagyása /opting out/, megszegése /infringing/ (Szili 2004:59–60). Petőfi esetében ezek közül egyértelműen az elsőről van szó. A maximák semmibe vévése ugyanis mindig tudatosan, valamilyen jelentés hozzáadásának szándékával történik. Ilyenkor a beszélő vagy az író valószínűsíthetően figyelembe veszi az együttműködési elvet, de azt szándékosan megsérti.

A mennyiség maximája a nyújtandó információmennyiségre vonatkozik, és a következőképpen fejezhető ki: 1. Hozzájárulásod legyen a kívánt mértékben informatív. Ez

a maxima az Úti levelekben és az Úti jegyzetekben igen gyakran sérül. Egy-egy újabb városba érkezve az olvasó annak bemutatását várná, ezzel szemben Petőfi legtöbbször saját sorsának ide köthető, régvolt eseményét eleveníti fel, vagy mint a következő példában, negatív véleményét fejezi ki, itt ráadásul egy szemléletes, de sértő köznyelvi hasonlattal: *„Késő este értem Ungvárra. Itt kezdődik ama nagy rónaság, melly tart lefelé egészen a Dunáig... Ungvár egyébiránt szörnyen komisz város. Pizkos és rendetlen. **Épen olyan, mint a részeg ember, ki pocsótába bukott, s most sárosan tántorog haza felé.**”*

A mennyiség maximájának 2. pontja kimondja: Hozzájárulásod ne legyen informatívabb, mint amennyire szükséges. Petőfi viszont sokszor túlságosan bőbeszédű, feleslegesen részletező, főképpen akkor, ha saját érzéseiről, gondolatairól van szó. Így kifejezetten szószátyár akkor is, amikor házasságkötése tényét közli a XVII. levélben. A világ tudomására kívánja hozni, hogy mennyire boldog, ezért sokáig időz a témánál, némi öniróniával tompítva ugyan a kitarulkozás mértékét: *„Hát, amíce, megházasodtam... remélem, nem veszed roszt neven, hogy amicézlek, a mit, ugy hiszem, joggal teszek, mint táblabíró és házas-ember s eszerint fliszter primae classis. Ugy van, amíce, én megházasodtam!... de nézd, ez a nyomorú phlegmaticus tinta nem válik rózsaszínűvé e szónál, melly rózsaszínűbb a rózsánál. Épen ma egy hete, hogy a költői borostyánkorszorút lehuztam dics-sugáros füleimről, akarom mondani fürtjeimről, s helyébe a házi-sapkát ültetém, s a lant helyett éktelen hosszú száru pipát tartok kezemben, s olly füstöt ereszték, hogy már mind a kilenc múzsa megkehesedett s még Pegazusom is köhög tőle. Kedves öcsém Frigyes, te, mint afféle nőtelen siheder, nem tudhatod, de hidd el nekem, hogy így feleség oldalánál a pipafüst többet ér, mint egy egész bámuló világnak tömjénfüstje, kivált ha olyan a feleség, mint ez az én kis barnácskám itt... ah, csak azért az egyért sajnálom, hogy feleségem, mert mint illyet már nem szabad vagy legalább nem illik dicsérnem; pedig ugy szeretném dicsérni, mint tulajdon saját magamat.”* E mennyiségi almaxima sérülése egyben a mód maximájának megsértését is jelenti, mely a tömörség kritériumát érinti.

A minőség maximája kimondja, hogy hozzájárulásod őszinte, tisztességes legyen, ne mondj olyasmit, amiről úgy hiszed, hogy hamis. Petőfi túlságosan is őszinte, ami a szívén, az a száján. Őszintesége gyakran lesújtó vélemény formájában jelentkezik a kritikusok, a tehetségtelen kortárs költők, a nemzetiségek stb. leszólásában. Az Úti jegyzetekből való a következő: *„ha kritikusok nem volnának: a világon legjobban utálnám a tejföls-torma mártást, de így azoké az elsőség, s csak második helyet foglal a tejföls-torma. Ettől*

reszketek, ha valahova hinak ebédre, mi Eperjesen – s átalljában egész utam közben gyakran megesett.” Ez a fajta őszinteség már nem is tisztességes, vét a modor maximája ellen, mélységesen megsért másokat. Debrecenről, az 1843-44-ben ott eltöltött vizsontagságos télre, betegségére és nélkülözéseire visszagondolva a következő véleményt fogalmazza, mely a harmadik levélben olvasható: *„Voltál-e már Debrecenben, barátom? láttad-e e pusztai várost, vagy is e városi pusztaságot? ha porba vagy sárba akarsz fúladni, csak ide jőj, itt legkönnyebben célt érhetsz; de az orrodát jól befogd, mert különben, mielőtt megfulnál, a guta üt meg a szalonna szagnak miatta. Mennyi szalonna, mennyi hízott disznó van itt! a szellem még is olly sovány, hogy csak úgy csörög a bordája, épen mint az idevaló híres talyigás-lovaknak. Itt ha vesznek is könyvet, tán csak azért veszik, hogy bele szalonnát takarjanak.”* Szintén túlzott őszinteségének magyarázatát olvashatjuk a XIV. levélben, melyből az is kiderül, hogy ezt a tulajdonságát az egyik legfőbb érénynek tartja. Okfejtése egyben arcvédő megnyilatkozás is: *„A képmutatás könnyű mesterség, minden bitang ért hozzá; de nyíltan, őszintén, a lélek mélyéből szólni csak a nemesebb szívek tudnak és mernek. Talán magam felőli ítéletem helytelen, s ekkor ne vessenek ki; de azért ismét becsülést érdemlek, hogy, a mit éreztem, kimondtam szabadon, leplezetlenül.”*

A relevancia maximája azt kívánja a kommunikációs interaktusban résztvevőktől, hogy legyenek lényegre török, maradjanak a tárgynál. Ez a maxima csak látszólag sérül az elemzett művekben, hiszen az írások tárgya az író maga, nem az utazás eseményei, helyszínei. Ezt Petőfi nyíltan ki is mondja, öngúny formájában közli az olvasóval az V. levélben: *„Most jut eszembe, hogy utazásomat kell irnom s nem szerelmemet. Bocsanat. Visszatérek hát az utazáshoz, s igérem, hogy ezután a tárgymánál maradok mathematicai pontossággal... Hacsak lehetséges.”*

A modor szupermaximája a hogyan kategóriáját fogalmazza meg. Grice a homály és a kétértelműség kerülését, valamint a tömörség és a rendezettség kívánalmát sorolja ide. A modor maximái az olvasónak azt az elvárását fogalmazzák meg tehát, hogy a beszédpartner világosan, egyértelműen, megfelelő sorrendben tárja elő mondandóját. Az Úti levelekben és az Uti jegyzetekben ezek mindegyikének szándékos semmibe vevésére bőven akad példa. A költő sokszor vulgáris, az érzelmi túlfűtöttség következtében esküdözés, átkozódás, sőt még káromkodás is előfordul a két műben. Ezek a kifejezések ma a hétköznapi beszéd természetességével, esetenként nyersségével hatnak, de a kor irodalmi alkotásaiban, sőt még a művelt, illő társalgási nyelvben sem fordultak elő. Mindezzel a jóízlés határát a maga

korában átlépte, az utókor azonban az emberi jellem természetes, közvetlen megnyilvánulásainak tekinti. Zlinszky Aladár így minősíti őket: „A szitkok alkalmazásában valóban mester Petőfi. Ő irodalmivá tudja emelni a káromkodást. Kedélyesen is alkalmazza nemegyszer...” (Zlinszky 1922:189–198).

Végül a kétértelműsége is idéznék egy példát a második levélből. (A tömörség tudatos megsértésére a mennyiség maximájának tárgyalásakor már utaltam.) *„Késő este értünk ide Abonyba, hol az éjjel töltjük. A fogadóban csak két szoba van; az egyiket én, a száz és a lengyel foglaltuk el, a másikat pedig tisztelendő úr, szeretetreméltó hugával. Jó éjszakát, jó mulatást kívánok!”*

Petőfi Sándor zseniális nyelvművész volt, tökéletesen ismerte és mesterien alkalmazta anyanyelvét, ugyanakkor egyszerűen a hangulatainak megfelelően fogalmazott. Két prózai művében mindvégig lírikus maradt, belső világát tárta az olvasó elé. Ezt meglepő egyszerűséggel tette, útirajzainak nyelvezte messze megelőzte kora nyelvhasználatát. Mindamelletts sokszor megsértette kortársai érzékenységét, nyelvi ízlését. Ez az eljárás csupán az első lépés az elemzésnek ezen módszerével, mely azonban további lehetőségeket feltételez például a társalgási implikaturák, illetve a leechi udvariassági elv stb. felhasználásával.

2.6. Műfaji különbözőségek

2.6.1. Az útirajz-irodalom – amint láttuk – a 19. század húszas-negyvenes éveiben rendkívüli népszerűsége tette szert. Sorra jelentek meg az e tárgykörben írt önálló munkák és a korabeli divatlapok hasábjain folytatásokban tájékozódhattak az érdeklődők a külföldi utazások újabb és újabb részleteiről. A témához tartozó írásokban más-más arányban vegyülnek a szubjektív lírai, a leíró epikus és esetenként a drámai elemek mind a tartalom felől, mind a nyelvi megvalósulási formát tekintve.

A szövegközpontú stílusértelmezés következetes megvalósításához szükséges az általam vizsgált három szövegnek a szövegtípus és a műfaj szempontjából történő megközelítése. Az irodalmi műfajoknak mint szövegfajtáknak vannak olyan általános

szabályszerűségei, amelyek a szövegten kutatási területéhez is tartoznak. E szerint az irodalmi műfajok is szövegfajták (Szikszainé 2004. 281–303; Sanders 1977. 111), és ebben az értelemben a szövegtípus (Textsorte) egy olyan tartományt jelent, amelybe a világirodalom remekművei és a köznapi beszélgetések egyaránt beletartoznak. Ilyen értelemben a szövegközpontú stilisztikai vizsgálatnak ki kell terjednie a műfajjal kapcsolatos kérdések tárgyalására is (vö. Pethő 2004. 30). Fehér Erzsébet szerint az epikus szöveg – esetünkben mindhárom ide tartozik – a szövegeknek egy olyan típusa, amelyekre érvényesek, illetve amelyekről megállapíthatók olyan szabályok és tulajdonságok, amelyek általában a szövegre jellemzőek, és így szerveződésükben „főként azoknak a (más, bonyolultabb szövegművekben is meglévő) szövegkapcsoló elemeknek van szerepe, amelyek a szöveget mint egészet tartják össze és fűzik szerves egységgé. [...] Ezek szinte kizárólag szemantikai természetűek. Közülük a legfontosabbak: a téma (ill. tárgykör), a cselekmény (ill. a kifejtés menete), az oksági, tér- és időbeli viszonyok, a szereplők (ill. fogalmak stb.) rendszere, a műfaj” (Fehér 1983. 76). Magam ezek közül a tényezők közül itt a műfajt emelem ki, és vizsgálom meg közelebbről az alábbiakban.

A szakirodalom az utazási irodalom körébe sorolja a valódi utazásokkal kapcsolatos irodalmi alkotások összességét. Ezek az irodalom és a tudomány, illetve a szépirodalom és a didaktikus irodalom határterületén elhelyezkedő műfajcsoportba tartoznak. Műfajai közül a legfontosabbak az útleírás, amely inkább dokumentatív és a szubjektívebb reflexiókkal átszótt úti rajz, melynek alműfajai az úti jegyzet és az útilevél (vö. Szerdahelyi – Voigt 1994. 216).

2.6.2. Tóth Lőrinc Úti tárczája az útleírás műfaji és stilisztikai sajátosságait viseli magán. Külföldi tapasztalatainak objektív, szinte tudományos igényű bemutatására törekszik. Mindenről, amit tapasztalt, ami szerinte egy-egy országot, várost, intézményt stb. jellemez, átfogó képet igyekszik rajzolni a teljességre törekedve. Hiteles megfigyeléseit összefüggő előadásmódban, kiegyensúlyozott, de élvezetes stílusban tárja az olvasók elé. Ugyanakkor az elbeszélő, noha jelenléte kifejezetten diszkrét, mégsem szenttelen szemlélődő. Időnként finoman lelkesedik (pl. az angol demokrácia, a vakok szervezett oktatása vagy a Temze hídjainak láttán), máskor elborzad, mint a serfőzdekben tapasztalt embertelen robot, a bányászok nyomorúságos élete vagy az Angliában teljesen általános

gyermekmunka miatt. Igen ritkán, de róla magáról is megtudhatunk egy-egy személyes dolgot, azonban azt is jobbra azért, hogy az itthon még ismeretlen jelenségek könnyebben elképzelhetők legyenek. Az angol viaduktok és alagutak bemutatásakor szemléletes képekkel írja le félelmét, a romantika túlzásait is alkalmazva:

„E’ roppant mű, melynek kivitelére Anglia vállalkozó szelleme, tudománya ’s gazdagsága kellett, eléggé mutatja e’ kevély sziget nagyszerűségét. A’ szokatlan utasnak haja borzad ’s bőre borsózik e’ sötét hosszú üregekben, melyeket emberi tudomány ’s merészség sziklatömegek alá fűrt, miken keresztül vérfagyaláló zúgással rohan a’ tüzes lidércz; a’ társalkodás megszűnik, ’s midőn a’ vonat ismét kiér isten szabad levegőjére, nagyot lélekzik a’ megkönnyebbült kebel. Igen kellemetlen érzést okoz még a’ szemközt jövő gőzkocsik rohanása; mintegy rémes álom; az alakok bizonytalan színvegyületbe olvadnak össze; megriadtál, de félni nincs időd, mert mielőtt tisztán eszmélhetél, a’ kísértet már elzúgott melletted.”

Néha a szelíd ironia, az enyhe gúny is megjelenik az objektív előadásmódban, mint az angol étel és időjárás alábbi említésekor:

„A’ Royal hotelbe szálltunk, ’s lenyelvén egy darab félnyers ökröt ’s kemény puddingot, sűrű eső daczára is megtettük sétánkat a’ városon...”

Az objektivitásra törekvés következménye az is – véleményem szerint –, hogy igyekszik az egyes népekkel kapcsolatos sztereotípiákat eloszlatni. Saját tapasztalataival cáfolja például az angolok hidegségét és az angol nők barátságatlanságáról szóló híreszteléseket.

2.6.3. Petőfi két úti beszámolójában egyáltalán nem törekszik objektivitásra, ezért tudatosan választotta a szubjektívebb útirajznak két alműfaját, az úti jegyzetet és az útilevelet. A kötetlenebb, átfogó, egységes kompozíció nélküli úti jegyzet nagyon is megfelel írója elképzeléseinek. Személyes benyomásait, hangulatait, gondolatait állítja előtérbe, az úti terv nélküli esetlegesség mindvégig jellemzője a szövegnek. Számára a kommunikáció hármas feladatából (kifejezés, tájékoztatás, befolyásolás) a kifejezés a legfontosabb, és persze ez után rögtön az olvasó befolyásolásának szándéka következik, a tájékoztatás igénye tulajdonképpen „harmadlagos”, akárcsak a lírai műfajokban. Ez nem is csoda, hiszen Petőfi mindkét prózájában lírikus marad. Gyakran utal is arra, hogy a szóban

forgó témát versben is megírta (Vasuton, Bányában, A rom panasza, Idvezlet Pestnek stb.), ezzel is ösztönözve az olvasót újabb költeményeinek megismerésére. Tóth Lőrinc olvasóval szembeni magatartását viszont az epikára jellemzően bizonyos távolságtartás jellemzi.

Az útilevél szintén olyan forma, melynek középpontjában az egyéni reflexiók állnak, úti epizódokat rögzít kötetlen modorban. Stílusa az ún. levélstílus közvetlen, a köznapi beszéd fordulataihoz igazodik, lazábban komponált, természetességre törekszik. Írójának érzelmei még inkább előtérbe kerülnek, és ezzel párhuzamosan a helyszínek leírása, az események bemutatása elnagyolt. Itt sem az út a fontos, nem is ezt akarja bemutatni, különben nem szerepelhetnének ilyen mondatok a szövegben:

„Csekétől Szatmárig érdektelen falukon visz keresztül az ut. Neveik sem jutnak eszembe, noha már több ízben jártam erre.” (ÚL. XIV.)

Petőfi útja során épületeket például nem méltat figyelmére. Egy-egy város bemutatása is csak utalásszerűen szól lényeges dolgokról, a kifejtettség mértéke az adott helyzetben nem elegendő. Szatmárnémeti városának bemutatása tipikus, szinte az olvasó előismereteire hagyatkozik, egyben ironikus is a látnivalók felsorolása, főként a két utolsó tagja miatt:

„Szatmár derék város a Szamos partján; van egy nagy piaca, nagy két-ágú püspöki temploma, nagy vendégfogadója, casinója, készülő színháza, két cukrásza és két költője...” (UJ.)

Az érzelmek váltakozása, s ennek következményeként a stílusárnyalatok gyakori váltogatása jellemzi leginkább Petőfi útileveleit. A magatartás és az érték mentén a bizalmastól a választékosig, az ironikustól a patetikusig minden hangnemet megtalálunk bennük. A társalgásra jellemző oldott, humoros nyelvhasználat és a költőiség szinte egyenlő mértékben van jelen a levelekben. Bálint Péter Cioranra hivatkozva találóan idézi a levélírást, és így az útilevél írásának lényegét, mely Petőfi leveleinek legfőbb jellemzőit is összefoglalja: „Jó levelet felháborodásunk, csodálatunk vagy gyűlöletünk ösztönzésére írunk. Semleges levél nincs. Vagy ha van, mit sem ér, ahogyan semmi, ami magán viseli az érzelmi kopottság jegyeit” (Bálint 2000. 74).

3. A nyelvi megformáltság: mondat szerkezeti sajátosságok

E részben következő vizsgálataimban abból indultam ki, hogy Petőfi egyszerűbb, a maga korában modernebb, sőt teljességgel más, mint a megszokott és változatosabb Tóth Lőrincnél annak ellenére, hogy lényegében mindig önmagát írja. A mai olvasó számára pedig kifejezetten élvezhető, természetes és korszerű.

Mindez Tóth Lőrinc könyvéről nem mondható el, annak ellenére sem, hogy munkája sok szempontból mára – százötven év elteltével – sem veszített aktualitásából. Stílusa nehezkesebb, műve egyhangúbb, a változatosság kevésbé jellemzi grammatikai megoldásait.

Céлом kimutatni a mondatok szintjén, hogy miben rejlik Petőfi egyszerűsége, modernsége, változatossága, illetve az, hogy miért ítéljük egyhangúnak, néhol nehezkesebbnek vagy éppen archaikusnak Tóth Lőrinc könyvét. E fejezet célja a két szerző, illetve a három mű mondatai, mondat szerkezetei közötti különbségeknek bemutatása, számszerű adatokkal való bizonyítása. A vizsgálatok módszerét Deme László Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata című könyvéből vettem át, illetve közülük csak azokat végeztem el, amelyek számomra célszerűnek látszottak, tehát azokat, amelyek várhatóan különbségeket mutatnak a két szerző és három műve között.

3.1. A reformkori mondat jellemzői és a korabeli nyelvhasználat jellegzetességei

3.1.1. A kiválasztott három mű mondatainak összehasonlító elemzése előtt szükséges a korabeli mondatalkotás jellemzőit áttekinteni. Ezek számbavételekor mind az írásbeli, mind a beszélt nyelvi jellemzőkre gondot kell fordítani, azaz az irodalmi nyelv és a köznyelv sajátosságaira egyaránt a szövegek szépirodalmi volta és Petőfi két művének élőnyelvi jellegzetességei miatt. Az áttekintés elsősorban szükségszerűen a mondatalkotásban jelentkező morfológiai jellegzetességekre koncentrál (ezek száma a legnagyobb a kor nyelvhasználatában), és ezáltal a glosszémák és szintagmák alaki

felépítettségét foglalja össze. Mindezek áttekintésekor csak a mai állapottól eltérő formákat tárgyalom, igyekszem a rendelkezésre álló – nem túlságosan bőséges – szakirodalom valamennyi megállapítását felhasználni, miközben kitérek arra is, hogy az általam vizsgált szerzők műveire milyen mértékben jellemző az adott jellegzetesség, a két szerző alkalmazza-e a korszak nyelvhasználatát jellemző grammatikai megoldásokat, azaz mennyire követi az akkor érvényes normát.

3.1.2. A nyelvi norma különféle értelmezései sok közös vonást mutatnak mind a hazai, mind a külföldi szakirodalomban, eközben az újabb normameghatározások egymás megállapításait bírálva tovább is gondolják a korábbi normamegközelítéseket (Minya 2005.12–14). (Megjegyzendő, hogy előfordul a norma tagadása is: Kontra Miklós, Sándor Klára.) Itt most a vizsgált szövegek szempontjából leginkább célravezető meghatározásokra térek ki. Mint ismeretes, a mai felfogás szerint több nyelvi norma létezik a mai magyar nyelven belül (Tolcsvai 1992. 41–42), és létezett a sokszínűség, a sokváltozatosság a reformkor negyvenes éveiben is. A szakirodalom az egyes nyelvi és stílusrétegeknek, a műfajoknak, a kornak, a nemnek, a beszédhelyzetnek, a földrajzi különbségeknek stb. megfelelően más és más normájával számol. Ugyanakkor ki kell emelni, hogy a norma alapja a hagyomány, emellett a norma szociokulturális háttérű. A vizsgált anyag szempontjából a leglényegesebb az, hogy létezik egy előíró norma, egy minta, amely a történeti-kulturális fejlődés eredményeként megszabja az eszményi nyelvhasználatot (Balázs 2000. 44–45 és Minya 2005. 12). Dolgozatom ezen részében az úgynevezett központi norma (Szathmári 1993. 406.) által megszabott grammatikai sajátosságok összefoglalását szerepeltetem, megjegyzem, ez a norma éppen kialakulóban, egységesülőben, letisztulóban van (Szathmári 2005. 233.), de mindenképpen a hagyományt követő sztenderd nyelvszokást jelenti. Szathmári István írja: „...*az irodalmi nyelvi normarendszer még a negyvenes évek elején sem terjedt el a kívánt mértékben, illetőleg erősen ingadozott, mindenekelőtt mert legfőbb segítője: a szépírói nyelv... távol állt az élő nyelvtől.*” (Szathmári 2005. 235.) Más vélemény szerint az új magyar kor kezdetére az írott köznyelvi változat már kialakult (Zsilinszky 2003. 725).

A magyar nyelv ekkor jellemző grammatikai sajátosságait esetünkben célszerű a mondatfunkciós részek felől megközelíteni: az állítmány, az alany, a tárgy, a határozó,

majd pedig a jelző megformálásának a kor nyelvhasználatára jellemző formáival. Előtte azonban kitérek néhány általánosan jellemző tendenciára.

3.1.3.1. A kor nyelvhasználatának egyik szembetűnő sajátossága a rövidsége, az egyszerűsítésre való törekvés. Ez elsősorban abban nyilvánul meg, hogy az azonos mondatrészi szerepet betöltő mellérendelő viszonyú glosszémák ismétlődő azonos toldalékai közül az elsőt elhagyja (Tompá 1955. 363–364. és Sárosi 2003. 724), mint a Tóth Lőrinc-től való példában is: „*a' gyorskocsik- 's vasutakon*”. Névutó esetében ma is helyes stilisztikai törekvés az, ha az azonos névutót csak legvégül tesszük ki, de a vizsgált korban ez a rövidítési hajlandóság odáig terjedt, hogy még a rövid, nehezen elvonható ragokat, jeleket is elhagyták, például a birtokos és igei személyragokat, a határozó és tárgyragot, a többesjelet stb. Tompa József megjegyzi, hogy még olyankor is rövidítettek, amikor nem azonos hangrendű toldalék maradt el. Megjegyzendő, hogy ezt a stilisztikai módszert Szvorényi József, a kor mértékadó nyelvtanító-nyelvművelője hivatalosan is jónak mondja, és ajánlja is a Magyar ékes szókötés című 1843-ban megjelent könyvében ilyen példát hozva: „*finomabb' s gyöngédebbnek tetszik*” (Szvorényi 1843. 201).

Tóth Lőrincről elmondható, hogy felváltva alkalmazza ezt a szokást, végtelen felsorolásainak legtöbbször minden tagján szerepel a szükséges tárgyrag vagy a határozó ragja, de él a rövidítés ezen lehetőségével is, akkor is többnyire tulajdonnevek esetében, mint az alábbi példában is:

„*Vannak azonban halhatatlan arczképek Van Dyk, Rembrandt, 's Holbeintol; történeti, bibliai, 's mythologiai képek a' teremő Rubens, Breugel, Schorel, van der Werfftől.*” (Tóth)

Petőfi is mérsékelten használja ezt a mesterkéltnyelvi divatot (Tompá 1955. 364. és Szathmári 2002. 259.), a vizsgált művekben mutatóban található egy-egy:

„*A Kárpátok egészen oda látszanak, de otlétem alatt tán sohasem álltak köd-vagy felhőtlenül.*” (Petőfi UJ.)

„*Tompá Mihály barátunk- és collegánknád*” (Petőfi ÚL. V.)

Verseiben – ha ritkán is – szintén előfordul, például a Rongyos vitézek címűben 1847-ben:

„*Föl tudnám én is öltöztetni
Szép rím- s mértékbe versemet*”

3.1.3.2. A *-nak, -nek* birtokos rag tudatos elhagyása, ritkítása is a rövidsége való törekvés eredménye. Tóth Lőrincnél ez igen gyakori. Például:

„*A' bohóságok és vásár középpontja a' harlami kapunál levő tér;*” (Tóth)

3.1.3.3. Az egyszerűsítés igénye a reformkorban a *való, levő* igenévvvel alkotott szerkezetek kerülését is jelenti. Ennek kiszorítására az *-i* képzőt alkalmazza, így keletkeznek a *tőlei elválás, rólai gondoskodás* típusú jelzői szintagmák (Tompá 1955. 377). Az *-i* képző divatja odáig megy, hogy határozóragos alakokhoz és határozószókhöz, de névutós szerkezetek névutójához is hozzátapad. Így születik a *borgarakróli értekezés* (a rag utáni képző alapvető törvényt bont), a *házon kívüli* vagy a *Máttra feletti* szerkezet. Petőfi is él ezzel a grammatikai megoldással, de műveiben mértékkel alkalmazza a ma már archaikusnak számító változatokat.

„*Talán magam felőli itéletem helytelen*” (Petőfi ÚL. XIV.)

Tóth Lőrinc művében a *való* igeneves és az *-i* képzős alakokat felváltva használja. Az alábbi példa a mai ember számára érthetetlen a túlzott rövidítés következtében:

„*Nevezetes dolog, hogy a' vámtiszteknek joguk van az utazó árúit, a' feljelentett becsáron, tíz száztöli ráadással maguknak megtartani...*” (Tóth)

Említést érdemel, hogy a Magyar Tudós Társaság 1843-ban kiadott *A' magyar szókötés'* főbb szabályai című munkája ajánlja is ezen rövidítések mindegyikét (Tompá 1955. 359).

3.1.3.4. A rövidsége törekvés a vonatkozó névmások és a névmási határozószók rövid alakjának terjedését is elősegítette. Petőfi könnyed hangú útirajzaiban az egyszerű *ki, mi mely, hol* alakok dominálnak, de a hosszabb változatok is előfordulnak, mint például a következőben:

„*... de már a kocsmából csak kikergetném őket pokolig, mert a mi ronda, csak ronda az, hiába!*” (Petőfi ÚL. XIII.)

Tóth Lőrincnél is jobbára a rövidebb fordul elő, azonban a hosszabb változat sem ritka. Az alábbi mondatban felváltva használja mindkettőt:

„*...mik azon nemzetre várnak, mellynek nincs tengere, vagy a' melly tengerét használni 's megbecsülni nem tudja.*” (Tóth)

Mindkét szerzőnél sok a kapcsolatos mellérendelés, melyeknek kötőszavaként az *és* helyett szinte kizárólag az *s* szerepel, Tóth Lőrincnél az akkori helyesírás szerint mindig hiányjellel (°), Petőfinél anélkül.

3.1.4. Ezen rövid áttekintés után a mondatalkotó glosszémák legjellemzőbb sajátosságait foglalom össze.

3.1.4.1. Először az állítmányról szólok. Az igei állítmány igen gyakran szerepel elbeszélő múlt idejű alakjában, noha ezidőtájt már semmiféle jelentésbeli különbség nincs a *-t*, *-tt* és az *-á*, *-é*, *-a*, *-e* időjeles múlt között. Vörösmarty is a két forma változtatásának a lehetőségét látja csupán a kétféle alakban. Gyakran még egy mondaton belül is cserélgetik, mint például az alábbi Vörösmarty-idézetben: „*S a mint atyáink vétkezének, Ők úgy hullottanak*” (Tompa 1955. 367). Az újságírás, a politikai élet nyelve, valamint a szépirodalom egyaránt kedveli. Petőfi mindkét útirajzában gyakori, bár a *-t* ragos múlt az általános. Tóth Lőrinc gyakran használja, és nem ritka nála sem a kétféle múlt idő egy mondaton belül:

„*E' nemes szavak elpiriták a' felbőszült sokaságot; hallgatva távoztak és megnyugodtak.*” (Tóth)

Az összetett múlt idők már kiszorultak a használatból, nehézkesnek tartották ugyanis ezidőtájt (Tompa 1955. 368. és Sárosi 2003. 722). Petőfi is csak tudatos archaizálásként a gúny kifejezésére használja:

„*...ha olly rekedt torkok nem működének vala...*” (Petőfi UJ.)

Népszerű volt viszont az *-nd* jeles jövő idő, mely már akkor is azonos jelentésárnyalatot fejezett ki a *fog* segédigés és a jelen időt alkalmazó jövőidővel. Eredeti, különleges: befejezett vagy bizonytalan jövőt jelentő árnyalatát már elveszítette (Sárosi 2003. 722). A szabadságharc korára az *-nd* jeles jövő Tompa szerint nagyjából eltűnik, s csak a választékos fogalmazásban és a hivatalos nyelvben marad meg (Tompa 1955. 366). Valószínűleg ez lehet az oka, hogy Tóth Lőrincnél gyakran előfordul. Művének előszavából való a következő:

„*...s jutalmam sem leend írói dicsőség...*” (Tóth)

Petőfi útirajzaiban ezt a formát nem használja, de tréfás költeményében, A tintás üvegben azonban megtalálható:

„*Kedved majd követendí gyász.*”

Petőfi a *fog* segédigés összetett jövőt, továbbá a jelen idejű alakokat kedveli. Szvorényi az összetett jövőt hosszadalmas kifejezésnek tartja, és a jelen időt ajánlja. Említésre érdemes, hogy Petőfi Véres napokról álmodom című versében a *lesz* ige igen szokatlan összetett jövős alakját használja:

„*Ha megvagdalják mellemet,
Fog lenni, aki bekötözze,
Fog lenni, aki sebemet,
Csókbalszammal forrasztja össze.*”

Népszerű volt még a szenvedő ragozású igei állítmány, és a szenvedő mondatszerkezettel elméletileg is sokat foglalkoztak akkori íróink. Tóth Lőrinc igen kedvelte ezt a grammatikai megoldást, és szüntelenül alkalmazta is. Petőfi ezzel szemben ritkán használta. A két szerző közötti nagy különbség és Tóth Lőrincnél való gyakorisága miatt ezzel a témával külön fejezetben foglalkozom.

A névszói állítmány legszembetűnőbb formája a többesjeles, melléknemesülő határozói igenévi állítmány volt, mely a tömör formákat előnyben részesítő reformkorban virágkorát élte (Horváth 2003. 759). Petőfi útirajzaiban viszont egyáltalán nem fordul elő, a költő egészségen nyelvérzéke nyilván tiltakozott ellene. Tóth Lőrincnél azonban teljesen általános, egy példa a számtalan közül:

„*Szent Pál a római Szent Péter után, Európa legnagyobb szerűbb egyháza azok közt,
mellyek görög izléssel építvék.*” (Tóth)

3.1.4.2. Az alany alakját tekintve a Magyar nyelvtörténet című egyetemi tankönyv kiemeli a reformkori kettős alanyos szerkezetet, mely a *tetszik, látszik, hallatszik* állítmánnyal fordul elő, s ilyenkor az alany egyike főnévi igenév. Ez tömörsége miatt kedvelt úgy, mint a *lenni* segédigeneves névszóval kifejezett összetett alany, mely csak a 19. század közepe óta adatos, és feltehetőleg a költői nyelvből terjedt át más műfajokra (Horváth 2003. 757). A vizsgált művekben azonban ez a két megoldás népszerűsége ellenére nem fordul elő.

3.1.4.3. A tárgy alakjában a régi és tömör ragtalanság és a hosszabb, ragos változat, azaz a *-t* rag megléte az egyes szám első és második személyű *-m* és *-d* személyrag után egyaránt szokásos, de a hiányt mindig jelölik ('). Tehát az

engem/engemet és a *téged/tégedet* egyaránt használatos. Petőfinél mindkettő megtalálható, de nem egyenlő arányban: a Petőfi szótár 365 ragtalan és 175 *-t* ragos alakját adja meg az *engem/engemet* személyes névmás 540 szóelőfordulásának. Fontos megjegyezni, hogy Petőfi a tárgy rag hiányát sem jelöli. Következzék egy-egy példa mindkét megoldásra:

„...*nem foglak és elfelejteni téged*” (Petőfi UJ.)

„...*s én nem szeretem, ha más sírni lát engemet*” (Petőfi UJ.)

Tóth Lőrinc inkább a hosszabb, ragos tárgyat használja. Gyakori viszont nála a főnévi igenévi tárgy, mint a következő mondatban is, melynek egy állapothatározó van alárendelve:

„*megtanul ...nyugton aludni a' vihar ringatta vitorla öblében;*” (Tóth)

Kettős tárgy is többször előfordul nála a *lát, hall, érez* stb. igék mellett, amikor az egyik tárgy névszó, a másik főnévi igenév:

„...*szöke hajú, hófehér syreneket látott a' csöndes habokon lebegni*” (Tóth)

Petőfinél is előfordul néhány kettős tárgy, közülük egy:

„*Dehogyan mulasztanám el valami romot megtekinteni.*” (Petőfi UJ.)

3.1.4.4. A határozók körében is gyakori a főnévi igeneves szerkesztésmód. Ez Tóth Lőrincnek is kedvelt megoldása, az alábbi mondat szerkezetes állandó határozója is igenév:

„...*szokatják testi 's lelki szemeiket a' távolba nézni,*” (Tóth)

Petőfinél sem ritka az ilyen mondat:

„*Valami nyolcan kerekedtünk Sáros romjait meglátogatni.*” (Petőfi UJ.)

Célhatározóként sohasem látott népszerűsége tett szert a beálló melléknévi igenév (Tompá 1955. 398. és Horváth 2003. 763). Petőfi vizsgált műveiben azonban ilyen nem találtam, előfordul viszont állítmányi és jelzői szerepben a beálló -andó, -endő képzős melléknévi igenév:

„*Eddig valánk együtt menendők*” és „*tetbe menendő tervemet*” (Petőfi UJ.)

Tompá József Petőfi naplójából idéz egy célhatározói szerepű beálló melléknévi igenevet, melyben két egymással kapcsolatos mellérendelő viszonyban álló szerkezetes célhatározó szerepében találhatók (Tompá 1955. 399.):

„Végre választmány nevezetett ki Budára **menendő**, s a helytartó tanácsot **fölszóltató**, hogy a censurat rögtön eltörölje.”

A határozó hátravetése általános szokásként van jelen, mely mindkét szerzőnél gyakran előfordul. Petőfitől való az alábbi példa, mely jelzői értékű kettős helyhatározót tartalmaz:

„*Utam Aszódtól Kassáig szót sem érdemel.*” (Petőfi UJ.)

3.1.4.5. A jelzős szerkezetek legelterjedtebb sajátossága a *-nak, -nek* birtokos rag tudatos ritkítása. Ez Tóth Lőrincnél és Petőfinél is gyakori, erről fentebb már volt szó.

Jellemző a reformkorban a minőségjelző ige-igenévi előfordulása. Tóth Lőrincnél sok szép példa található, archaikus stílushatást eredményezve a mai olvasó számára. Petőfinél ez nem jellemző.

„*A' többség öltözete a' már annyiszor **említettem** tiszta fehér fejkötő,*” (Tóth)

3.2. A mondatelemzés elméleti alapjai

3.2.1. A jellemző mondattani sajátosságok összefoglalása után a kiválasztott három mű mondatainak összehasonlító elemzését végzem el. Ebben Petőfi két szövege lényegesen több problémát okoz, mint Tóth Lőrinc munkája. Petőfinél ugyanis sok a „szabálytalan” mondat: a hiányos szerkezet, a beékelte mondatrészlet, a módosító mondatrészlet, gyakori a szómondat. Stílusa a könnyed társalgási stílus mondat-szerkesztési sajátosságait alkalmazza. Ezzel szemben Tóth Lőrinc gondolatait többnyire teljes szerkezetű, zárt, szabályos, lényegesen több tartalmas szót magában foglaló mondatokban fejezi ki, az eredendően írásbeli műfajok mondat-szerkesztési előírásait követi.

Petőfi mondatainak elemzésekor számomra a legtöbb problémát az egyszerű és az összetett mondat elhatárolása, illetve a tagmondatok számának megállapítása jelentette. A különböző vélemények ismeretében a magam álláspontját a következőkben alakítottam ki és alkalmaztam következetesen a mondatok számlálásakor és besorolásakor, azaz szerkezeti és szerkesztettségi típusainak megállapításakor. Ebben a munkában

segítségemre volt Keszler Borbálának Az egyszerű és az összetett mondat határsávja című összefoglaló jellegű tanulmánya (Keszler 1977. 111–135. és Keszler 200. 461–471).

3.2.2. A részletes elemzés előtt azonban fontos a mondat fogalmának tisztázása, annak rögzítése, hogy a számtalan mondatmegközelítés közül melyik alapján történik az elemzés. Mint ismeretes, évszázadok óta foglalkoztatja a tudósokat a mondat meghatározásának megoldása. John Ries például a mondatról írt könyvében másfélszáz definíciót közöl az elmúlt korokból, Seidel pedig már kétszázhuszat idéz az 1935-ben megjelent könyvében (Geschichte und Kritik der wichtigsten Satzdefinitionen – Jena).

A meghatározásokat értelmezve hagyományosan két törekvés tűnik fel: egyrészt tartalmi oldalról, másrészt mint sajátos szerkezetek egy osztályát, strukturálisan igyekeznek meghatározni (Cs. Nagy 2004. 322–324).

A Czuczor–Fogarasi-szótár a tartalmi megközelítés példája: „A mondat a kimondott szónak bizonyos értelmet kifejező egymással szorosan öszeve kapcsolt öszeve. Különösen észtanilag (logikailag), szókkal kifejezett gondolat, mely észtani ítéletet foglal magában” (idézi Cs. Nagy 2004. 322).

John Ries a mondat sajátos funkcióját emeli ki: a mondat a beszéd természetes egysége. Fontos megállapítása, hogy a valósághoz való viszonyt is kifejezi (Berrár 1957.8).

A strukturális megközelítések közül Antoine Meillet meghatározása emelkedik ki: „...a mondat olyan artikulációk csoportja, amelyek nyelvtani viszonyok által vannak egymással összekötve, és ugyanakkor önmagukban teljeseek, amennyiben nyelvtanilag függetlenek bármely más csoporttól; egyszóval: a mondat a beszéd nyelvtanilag autonóm (önálló) szakasza” (Telegdi 1977. 104).

Újabbán létezik a mondatnak mint kifejezésnek lélektani értelmezése is. Pais Dezső így vélekedik: „A mondat a valósághoz való viszonyításban aktivizálódó lelki jelenségnek hangozatással kapcsolatos kifejezése” (Kugler 2000. 370). E felfogás lényege, hogy a beszélőben külső és belső ingerek hatására kommunikációs szándék alakul ki, mely a mondat megformálása és kimondásakor felszínre jutva fokozatosan strukturáltabb és tudatosabb is lesz (Kugler 2000. 370).

A mondatot a beszédtevékenységben betöltött funkciója felől megközelítő meghatározás Deme Lászlótól származik: „A mondat a beszédnek elemi, láncszemnyi egysége. Mondat minden olyan nyelvi eszközökből álló megnyilatkozás vagy megnyilatkozásrész, amely a beszéd folyamatot, illetőleg a beszélő és a hallgató közötti kommunikációs kapcsolatot egy kerek kifejező, tájékoztató és/vagy felhívó mozzanattal építi tovább” (Deme 1975.61).

A definíciót értelmezve kitűnik, hogy a mondat láncszem jellegéből következően önmagában is kerek, lezárt és önálló egység, másrészt kapcsolatot teremt és tart a beszédelőzménnyel és a következő beszédegységekkel úgy, hogy közben „maga is hozzátesz valamit az addigiakhoz” (Deme 1976. 61). Ezen túlmenően a tipikus megnyilatkozás is láncszerű, mert kapcsolatot teremt vagy tart a beszélő és a hallgató között.

A „mondatság” legfontosabb kritériuma, hogy nyelvi eszközökből álljon, így a szerkesztetlen és tagolatlan megnyilatkozások is mondatok, a szerkesztettség nem kívánalom. Továbbá alapvető feltétel a kommunikációs folyamat felől nézve, a beszéd folyamatban betöltött szerepe, vagyis az, „hogyan tovább viszi-e az adott nyelvi elem vagy elemcsoport egy teljes kommunikatív mozzanattal a beszéd folyamatot vagy a beszédviszonyt” (Deme 1975. 63). Ez azt jelenti, hogy a beszéd hármas funkciójának: a kifejezésnek, a tájékoztatásnak és/vagy a befolyásolásnak valamelyikét megvalósítja-e. E funkcionális szempontú meghatározásban lényegtelen a megszerkesztettség, továbbá az is, hogy utal-e (objektív) valóságra. Lényeges viszont a beszerkesztettség, mely a szövegösszefüggésben (kontextus) vagy a szövegek közötti összefüggésben (intertextus) vagy a beszédhelyzetben (szituáció) betöltött szerepet jelenti. A mondat kommunikációs értékét tehát beszerkesztettsége révén nyeri.

A fentiek értelmében mondatnak minősül a következő is: „*Hrrr, hrrr, hrrr!*” (Petőfi ÚL. IX.) A kontextusból kiderül ugyanis, hogy Petőfi Tompa Mihály felháborító hortyogásának hangját foglalta e mondatba.

A mondatértelmezések közül – a fentebb leírtak alapján – esetünkben a funkcionális megközelítés a legcélszerűbb.

3.2.3. A mondategész és a mondategység elhatárolásában szintén Deme László meghatározásaiból indultam ki: mondategésznek tekintem „azt a funkcionális, azaz

kommunikációs egységet, amely a beszéd folyamatot, illetőleg a beszédkapcsolatot egy teljes, lezárt mozzanatnyival viszi előbbre” (Deme 1971.41. és Deme 1976.89). Tehát mondategész az egyszerű mondat is, de a bonyolult szerkesztett, több tagmondatból álló összetett mondat is. Fontos jellemzője: a kezdő nagybetűtől az utolsó lezáró írásjelig terjedő rész. Mindkét író esetében tiszteletben tartottam az általuk alkalmazott demarkációs jegyeket. Gondot ebben is Petőfi „rendhagyó” többszörösen összetett mondatai okoztak. Ő ugyanis több közbülső írásjel (/ ? ; ; ...) kitétele után kisbetűvel folytatja, majd zárja le a sokszor már befejezettnek tűnő mondatot. Mintha újabb és újabb gondolat jutna eszébe az élőbeszéd egyik sajátosságának megfelelően, nem pedig az átgondolt, előre megtervezett írásmű szabályai szerint. Például: „*Nem tudtam, kihez forduljak? nem törődött velem senki a világon: kinek is akadt volna meg a szeme egy szegény, rongyos, kis vándorszínészen? ...*” (Petőfi ÚL. IX.)

Deme László szerint: „mondategységnek nevezünk minden szerkezeti, azaz konstrukcionális egységet, amely egyetlen predikatív mozzanatot tartalmaz; akármilyen helyzetben áll is.” (Deme 1971.41. és Deme 1976.89.) Mondategység az egyszerű mondat is (egy mondategységből álló mondategész), és mondategység a bonyolult összetett mondatoknak minden szerkezetileg önálló tagmondata is. A gyakorlatban azonban nehéz eldönteni, hogy egy vagy több predikatív viszony fejeződik-e ki bizonyos mondatokban.

Gyakran találkoztam azzal a jelenséggel is, hogy a szintaktikai viszonylánc csak a következő mondatban zárult le önállósult mondatrészek vagy mellékmondatok esetében. Ilyenkor is tiszteletben tartottam az író szándékát tükröző megoldást, vagyis önálló mondatnak tekintettem a nyelvi egységet, hiszen ennek a megoldásnak a szövegben valamilyen funkciója van: „*Tompa is Eperjesen volt. Nevelősködött. Kétszáz bankó forintért.*” (Petőfi UJ.)

3.3. Az egyszerű és az összetett mondat határsávja

Petőfi mondatainak elemzése több problémát okozott, mint Tóth Lőrincé – erre már utaltam a fentiekben –, különösen az egyszerű és az összetett mondatok elhatárolása a módosító mondatrészek, a gyakori szómondatok, a megismételt részek és a hiányos

szerkezetűek stb. miatt. Keszler Borbála az egyszerű és az összetett mondatok elhatárolásának problémás eseteit, a nehezen besorolható mondatok leglényegesebb típusait hat csoportba sorolta „a teljesség és a problémák végleges megoldásának igénye nélkül” (Keszler 1977. 113). A témát összefoglaló, a Magyar grammatika számára készült későbbi tanulmányában a már meglévőket egy újabb csoporttal bővítette, amely a bevezető szavakat és kifejezéseket, valamint az előrevetett propozitumokat tartalmazó mondatokat tárgyalja. Kifejti, hogy a bevezető szók és kifejezések megítélése nagyon bizonytalan, ezek különböző szófajúak lehetnek, de nem is szófajiságuk, hanem mondat- és szövegbeli funkciójuk a döntő, majd így definiálja azokat: „A bevezető szók olyan lexikai-szemantikai egységek, különböző fokban önállósult szavak, szókapcsolatok, melyek a nyilatkozatok összefüggésére, az információ forrására, a kifejezés módjára, formájára, egy rész kiemelésére vagy összefoglalására, a beszélőnek a közlésben való viszonyára stb.-re utalnak, sőt emocionális és expresszív árnyalatokat is kifejezhetnek. A bevezetőszók nem illeszkednek szervesen a mondat struktúrájába, azaz nem mondatrészek, sőt bizonyos mértékig el is különülnek a mondattól, mintegy önálló predikatív egységek azon belül” (Keszler 2000. 467).

A bevezető szavak és kifejezések érintkeznek a módosítószókkal, tulajdonságaikban lényegében megegyeznek, nem illeszkednek a mondat szintaktikai szerkezetébe. Keszler szerint hiba volna ennek ellenére azonosítani a módosítószókkal, és átmeneti típusként tartja számon az ilyen mondatokat (Keszler 2000. 468). A magam részéről a hagyományos megítélést követve a mondat szeretlen összetevőiként értelmezem és ennek megfelelően elemzem. Megjegyzem, hogy az általam vizsgált és összehasonlított szövegekben ilyen mondatok Petőfinél fordulnak elő, de igen csekély számban, Tóth Lőrinc feszes, szabályos mondataira nem jellemzőek.

Az előrevetett propozitum lehet szó, szintagma, tagolatlan mondat vagy teljes mondat, az utána következő mutató névmás gondolatjellel kapcsolja a rákövetkező mondathoz. Az ilyen diskurzusdeixist tartalmazó mondatok szintén átmeneti típusok (Keszler 2000. 469). A vizsgált korpuszokban ilyenekkel nem találkoztam.

A nehezen besorolható mondatok típusai között így a bevezető szavakat és kifejezéseket, valamint az előrevetett propozitumokat tartalmazó mondatokat nem tárgyalom. Fontosnak látszott viszont, hogy a hat meglévő csoportot egy hetedikkel egészítsem ki a vizsgált Petőfi-szövegek egyik sajátosságából adódóan. Petőfinél ugyanis

jellemző grammatikai-stilisztikai eljárás, hogy megismétel glosszémákat, szintagmákat, sőt, egész mondatokat. Ezeket Megismételt részek címen tárgyalom.

Ezek után a nehezen besorolható mondatok típusai közül a következőket tekintetem a leglényegesebbeknek:

1. a halmozott mondatrészes mondatok
2. a mondathoz lazán kapcsolódó értelmezőszerű határozók
3. a mondatszót és a megszólítást tartalmazó mondatok
4. az igeneves szerkezetek
5. a *mint*-es szerkezetek
6. a módosító mondatrészek, csökkent értékű főmondatok
7. a megismételt részek

3.3.1. A halmozott mondatrészes mondatok

A vizsgált szövegekben előfordult szép számmal halmozott, azaz egymással mellérendelő kapcsolatban álló állítmány, alany, határozó, tárgy és jelző is. A jelző halmozottsága nem okozott problémát akkor sem, ha bonyolult szintagma részeként fordult is elő, hiszen mindig csak szerkezettag-szintű bővítője lehet a mondatnak. A többi mondatrész viszont mondatfunkciós részül is szolgálhat – az állítmány csak így fordulhat elő – és ebből következően fejtörést okozhat.

3.3.1.1. A halmozott állítmányú mondatok

Ha az állítmányoknak nincsen bővítőjük és közöttük tisztán mellérendelő a viszony, egyszerű mondatnak elemeztem.

Pl.: „*Leugrottam, zörgettem...*” (Petőfi ÚL. IX.)

„*Célom nem vala ragyogás, hanem használás...*” (Tóth: Előszó)

Ha az állítmányoknak az alanyon kívül közös bővítőjük van, az általános véleménnyel egyetértve egyszerű mondatnak vettem, a közös alárendelt tag összetartó ereje miatt (Keszler 1977. 116.; Keszler 2000. 462. és Cs. Nagy 2004. 342).

Pl.: „*És őt már nem olvassa, elfelejtette a közönség... mint majd engemet el fog felejtteni.*” (Petőfi ÚL. XIV.)

(Az utólag kitett közös alany összetartó erejét erősebbnek érzem, mint az állítmányok közé esetlegesen beiktatható kötőszók – *mivel, mert* – szétválasztó erejét.)

Ha saját mondat szintű bővítése, azaz tárgya vagy szabad határozója van az állítmánynak, akkor összetett mondatnak ítélem a MMNyR II. alapján; még akkor is, ha van közös határozójuk, mint a következő mondatban is (MMNyR II. 318).

Pl.: *„Reggel indultunk és délután értünk Lőcsére.”* (Petőfi UJ.)

Ebben a mondatban ugyanis nem éreztem a közös, mondatvégi határozó erőteljes, egységre foglaló hatását Szűcs József véleményével ellentétben (Szűcs 1958. 283). Keszler Borbála nem foglal határozottan állást, átmeneti típusúnak tekinti az ilyen mondatot a két predikatív viszony miatt (Keszler 2000. 463).

3.3.1.2. Halmazott alany, tárgy, határozó

Egy mondategységnek tekintetem azokat a nyelvi megnyilatkozásokat, amelyek akár szerkesztetlen, akár bonyolult szintagmatikus szerkesztésű, de mondat szinten álló, halmazott alanyt, határozót, tárgyat tartalmaznak, még akkor is, ha extraponált helyzetben fordulnak elő, azaz a mondathoz lazán kapcsolódnak, és akkor is, ha egyikükhöz külön alárendelt tagmondat tartozik is, hiszen új predikatív mozzanatot a halmazás nem tartalmaz.

Pl.: *„Nézd, megint róla irtam, és csak róla.”* (Petőfi ÚL. VI.)

Egymással egyszerű kapcsolatos mellérendelő viszonyban álló alanyt tartalmaz a következő: *„... egyedüli feladásom, melyet magamnak kitűztem, fiatal honfitársaimban, kik közül eddig olly kevés szánta el magát utazásra, kedvet **ébreszteni**, őket némi hasznosra s szépre **figyelmeztetni**, s kezeikbe használható vezérlőkönyvet **adni**.”* (Tóth)

Ha az extraponált rész beolvastásának morfológiai vagy szemantikai korlátai vannak, Keszler Borbála véleményével megegyezően összetett mondatnak elemzem a nyelvi egységet, illetve külön tagmondatnak tekintem (Keszler 1977. 120 és Keszler 2000. 463).

Pl.: *„Ennél fogva a nap hátralevő részét a vén Lőcsében kelle töltenünk, melyben igen sok fiatal szép leányzó szivecskéje dobog... **de nem a magyar nyelvért** ...”* (Petőfi UJ.)

3.3.2. A mondathoz lazán kapcsolódó értelmezőszerű határozók

Az előző részben a halmazás tagjaiként extraponált részeket foglaltam össze. „*Vannak azonban olyan lazán kapcsolódó részek is, melyek nem halmazás tagjai*” (Deme 1971. 110). Előttük szünet van, és az intonációjuk az értelmezős szerkezetekre jellemző. Munkám során ezzel a problémával is sokszor találkoztam, ugyanis mindkét szerző gyakran alkalmazza ezt a megoldást. Teljes egészében osztom Deme László véleményét, és ennek megfelelően nem tekintem önálló mondategységnek a következők miatt: „Ha e részeket önálló mondategységnek tekintenénk, aligha tudnánk elemezni őket; legfeljebb olyanfokú kiegészítéssel, amely már gyanús volna... S amivel viszonyba tudnánk őket hozni, az nem az előttünk álló – másik – mondategység mint egység; csak annak állítmánya, mint abszolút fölérendelt rész.” (Deme 1971.111.) Keszler Borbála ezeket toldásos mondatoknak nevezi és egyszerűnek elemzi (Keszler 2000. 464).

Pl.: „*Debrecenből utaztam Pestre, 1844-ben februáriusában, kopott ruhában, gyalog, egy pár huszassal és egy kötet verssel.*” (Petőfi ÚL. XI.)

Két lazán kapcsolódó mondatrészt sem veszek önálló tagmondatnak, ha beolvasztásuknak nincsenek morfológiai vagy szemantikai korlátai. Keszler Borbála az ilyen típust inkább összetett mondatnak tekinti önállóbb informatív erejük miatt (Keszler 2000. 464).

A következőt is egyszerű mondatnak tekintem: „*Esküvőnk középkori regényességgel ment végbe: az erdői vár kápolnájában korán reggel.*” (Petőfi ÚL. XVII.)

3.3.3. Mondatszót és megszólítást tartalmazó mondatok

3.3.3.1. Kelemen József a mondatszó fogalmát a következőkben adja meg: „Tagolatlan mondatszónak vagy röviden mondatszónak az alábbiakban olyan szót nevezek, amelynek jellemző tulajdonsága az, hogy vagy kizárólag, vagy elsősorban egyszavas tagolatlan mondatként, vagy egyszavas tagolatlan tagmondatként, esetleg több szavas >>egytagú<<, >>monorém<< mondat vagy tagmondat fő szavaként a kötőszók, határozószók, >>módosító<< szavak leválasztása után megmaradó >>mondatmag<<-ként használjuk. Pl. Jaj! Hé! Hahó! Gyi! Csitt-csatt! He? Nos? Igen.” (Kelemen 1970. 11).

Keszler Borbála megjegyzi, hogy előfordul a mondatszónak mondatba beleolvasó használata is, így némelyik állítmányszerűen is elemezhető. Pl. Jaj neked, ha megtudom! Majd hozzáteszi: „Ezek a mondatok egyszerűek, de átmenetek a tagolt és a tagolatlan mondatok között” (Keszler 2000. 464).

Benkő László szerint ha teljes mondattal helyettesíthető az indulatszó vagy a módosítószó stb., és az tagmondatként tartalmi és szerkezeti viszonyba állítható a mondat többi részével, illetve a többi tagmondatnál, akkor mondatértékűnek tekintendő. Pl.: „*Jaj, ebbe bele kell bolondulni (=Rettenetes ez a fejfájás/és, tehát/bele kell bolondulni).*” Ha azonban az indulatszó nem helyettesíthető mondatnál az adott előfordulásban, akkor szerzetlen része a mondatnak: „...úgy tekintjük, mint a mondatnak szerkezetileg nem szerves részét képező, saját mondattani funkcióval nem bíró módosító, nyomósító szócskát” (Benkő 1985. 304).

Mondatszók Petőfinél nagy számban fordulnak elő. Különösen gyakoriak az *ah*, *oh*, de szerepel a *hát*, *jaj*, *no*, *ej*, *na*, *nem* és *igen* is. Tóth Lőrincnél nem jellemző, tehát ismét Petőfi mondatai okoztak fejtörést. Megítélésükben az ismertett szakirodalmi vélekedések figyelembe vételével a következő módon jártam el:

Tagmondatként elemeztem a következő összetételben:

„**Oh**, ezt nem tehetem, semmiféleképen sem tehetem!” (Petőfi ÚL. XIII.)

Jelentése értelmezésem szerint: sajnálom; kellemtlenül érint az, hogy... Így alárendelt tagmondatként kapcsolódik hozzá a második mondategység. Benkő László állásfoglalását tartom itt érvényesnek, ugyanis az *oh* „mondatnál helyettesíthető, és tagmondatként tartalmi és szerkezeti viszonyba állítható a többi tagmondatnál” (Benkő 1985. 304).

Glosszémaként elemeztem viszont a következő mondatokban:

„**Jaj** be rút, *jaj* be cudar piacra vinni a boldogságot.” (Petőfi ÚL XVII.)

„**Oh** ez a bájos völgy, *alig fél órányira Miskolctól.*” (Petőfi ÚL X.)

Az elsöben fokozásra szolgáló, fokhatározói szerepű az utána álló szintén fokozó szerepű *be* határozószóval együtt, a másodikban pedig állítmányi funkciót tölt be, valamilyen pozitív tulajdonságot jelent, olyant, ami Petőfinek kedvessé teszi a völgyet.

Külön, önállóan, egyszerű mondatként is előfordul erős érzelmi töltéssel önmagában, anélkül, hogy a szerző valamit még közölne utána:

„*Más a dolgom. A napokban indulok vissza kedvesemhez. Ah! ...*”
(Petőfi ÚL VIII.)

Sem tagmondatnak, sem glosszémának nem elemezhető, a mondatban szeretlen részként áll tehát az alábbi:

„*Oh az én életem dúsgazdag volt sanyarúságban, s ha most boldog vagyok, megérdemlem.*” (Petőfi ÚL XI.)

3.3.3.2. A megszólításokról a szakirodalomban különféle vélemények olvashatók. Keszler Borbála újabb tanulmányában leszögezi, hogy a megszólításokat tartalmazó mondatokat összetetteknek tekinti, ennél fogva a megszólítások mondatok, illetve tagmondatok (Keszler 2000. 465). Már korábban is: „külön kisebb mondatnak” nevezi, nem mondatrésznek (ti. alannak) (Keszler 1977. 125). Benkő László a megszólítás bizonyos eseteit mondat értékűnek (Papa, elvihetem a Larousse-t?), más előfordulásait értelmezőnek véli, tehát csupán mondatrésznek, de megjegyzi, hogy vannak olyanok is, amelyek a mondatnak nem szerves tartozékai, vagyis az indulatszókhoz hasonlóan szeretlen alkotóelemek (Benkő 1985. 304–305).

Megszólítások Petőfi művében szép számmal fordulnak elő, míg Tóth Lőrincnél szinte egyáltalán nem. Ennek okairól más helyen szölok, itt csak annyit, hogy az előforduló megszólítások megítélésem szerint egyrészt tagmondati, másrészt pedig glosszéma értékűek.

Mondategységnek tekintetem a következőket:

Pl.: „*Hát, amice, megházasodtam...*” (Petőfi ÚL. XVII.)

„*Írtam is, barátom, még pedig annyi verset, hogy még*” (Petőfi ÚL. XVII.)

Mondatrészként elemeztem viszont a következőket: az alany (te) halmozott értelmező jelzőjeként: „... *te, barátom s Apollóban atyámfia, nem veszed ezt tőlem rossz neven, de vajon mit szól hozzá a közönség?*” (Petőfi ÚL. XVIII.)

Szintén az alanyt értelmezi a következő: „... *no látod, barátom Frigyes...*” (Petőfi ÚL. XIII.)

A probléma az, hogy a mondategység-értékű megszólítás és az utána következő rész viszonya nehezen vagy egyáltalán nem elemezhető. Deme Lászlót idézve: viszonyuk „nem grammatikai; még grammatikalizálódott logikai viszonyoknak (mellérendelésnek) is

csak ügyvel-bajjal fogható fel. Néha talán kifejtő magyarázatnak; ...de sokszor még annak is nehezen” (Deme 1971. 102).

3.3.4. Az igeneves szerkezetek

3.3.4.1. Sok bizonytalanságot okoznak a mondattagolásban a *-va*, *-ve*, illetve esetünkben a *-ván*, *-vén* képzős határozói igeneves szerkezetek, melyek gyakran többféle egymással közömbös viszonyt mutató bővítményt is (tárgyat, határozót) kaphatnak. Jellemző sajátossága ez a nyelvi megoldás Tóth Lőrinc művének, de Petőfi is gyakran él vele. Az ilyen szerkezeteket tartalmazó mondatok megítélésében ismét Deme Lászlóval értek egyet: „... e szerkezetfajta gyakran nemcsak tartalmában, hanem felépítésében is mondategység jellegű.” (Ugyanis lehet – mint már említettem – a határozói igenévi utótagú határozói értékű szerkezetnek több, egymással közömbös viszonyban lévő bővítménye.)

„De hiányzik belőle a mondategységnek legfontosabb ismertetőjegye, az új és önálló predikatív mozzanat. Így mégsem más, csak testes (sőt esetleg halmozott, s esetleg tagjaiban vagy egészében kötőszóval vagy kötőszóféleséggel kapcsolt) szabad mondatrész.” (Deme 1971.111.) Ezt a véleményt Keszler Borbála is megerősíti (Keszler 1977. 127. és Keszler 2000. 465). Megjegyzendő, hogy Benkő László viszont a többszörös bővítményt tartalmazó igeneves szerkezetet külön tagmondatnak minősíti (Benkő 1985. 303).

Igencsak testes, de csupán időhatározói szerepű igeneves szerkezet Tóth Lőrinc könyvéből:

„Elhagyván nemzeti ünnepünk, Szent István napja reggelén, az egyházak érdemdús városát, Kölnnt, a mindinkább elöregedő, elágazó Rajnán Holland felé indulánk.”

És egy könnyebben értelmezhető Petőfitől:

„Losoncra menvén Várgedérol, az út Füleken viz keresztül, hol szinte romokban fekszik az egykor nevezetes vár.” (Petőfi UJ.)

Abban az esetben sem tekintem önálló tagmondatnak a testes határozói igeneves szerkezetet, ha valamely bővítménye alárendelt tagmondattal bővült, vagy mint az alábbi példában az m1 szintű mondategységnek újabb – m2 szintű – tagmondattal van alárendelve.

Pl.: *„Megnézvén másnap reggel az egyházat, hol reformált isteni tiszteleten csinos öltözetű fehérnép volt jelen hófehér ruhák s csipkés fejkötőkben, téj és rózsa arccsal, milyent nálunk a leguribb házak rózsavízbe fűrésztött, parfümmel beáztatott, széltől s légtől őrzött gyermekein sem találhatni, a gyorskocsival elindulánk Utrecht felé.”* (Tóth)

A mondat szerkezete tehát: F m1/m2 F

3.3.4.2. A mondatelemzésben problémát okozó másik igeneves szerkezet a főnévi igenévi utótagú. A testes bővítménnyel rendelkező főnévi igenévi utótagú szerkezeteket sem tartom önálló tagmondatoknak, ellentétben Benkő Lászlóval (Benkő 1985. 452.), hanem csak bonyolult szerkezetű szabad mondatrészeknek. Ebben megerősít Deme László és Keszler Borbála véleménye. Hiszen ezekből a grammatikai szerkezetekből is hiányzik a tagmondatnak legfontosabb ismertetőjegye az önálló predikatív mozzanat (Deme 1971. 111.; Keszler 1977. 127. és Keszler 2000. 465). Az ilyen felépítésű mondatok Tóth Lőrincnél igen jelentős számban fordulnak elő, s a hivatalos stílus (jogászi gyakorlata) megnyilvánulásaként tekintem.

Pl.: *„Ő ezen kunyhóban szánta el magát a föld legnagyobb augias-islállóját kitisztogatni, s annyi müllió vad jégmedvét megrögzött előítéletei tengeréből kiugratni, s penészes bundájából kicsiklándozni, vagy ha kell, kikorbácsolni.”* (Tóth)

Képlete tehát: F m1 F

3.3.5. A *mint* kötőszós részek

Nehézséget számomra a *mint* kötőszós hasonlító határozói mellékmondat és a *mint* kötőszóval kapcsolt hasonlító határozó megkülönböztetése jelentett. A MMNyR II. így vélekedik: „Ha a mellékmondat nagymértékben kihagyásos (hiányos) szerkezetű, akkor eredeti nyelvtani jellege is elhalványulhat, s esetleg már inkább a főmondat egyszerű mondatrészének tekinthetjük az egységet. Így a *mint* kötőszós hasonlító határozó és valóságos mód-, illetve állapothatározó történeti szempontból mindig mellékmondat, de utalószó nélkül már gyakran inkább egyszerű mondatrészi jellege van: *Az a kesztyű jobb, mint ez* (köznyelvben: azaz 'ennél')” (Tompá 1962.331). Tehát nem ad határozott választ ebben a kérdésben. Deme László ezzel szemben határozottan

glosszémának tartja az ilyen részeket (Deme 1971.114). Saját véleményemet hosszas gondolkodás és sok eset mérlegelése után alakítottam ki. Ha a *mint*-tel kapcsolt (predikatív viszonyt nem tartalmazó) rész legalább két, egymással közömbös viszonyban levő mondat szintű glosszémát tartalmaz, tagmondatnak elemezem. Ha nem, glosszémának tekintem.

Mondategység tehát:

„...*beértem Pestre, tán jobban megtörődve, mint hajdan a peleskei notárius, de mégsem annyira...*” (Petőfi ÚL. VII.)

Csupán glosszéma, a fentiek alapján:

„*Senki jobban nem ismeri az emberi művet mint ő*” (Tóth)

3.3.6. Módosító mondatrészek, csökkent értékű főmondatok

Az ide tartozó problémás mondatokban a mondanivaló lényegi része nem a főmondatban, hanem a mellékmondatban jelentkezik, a főmondat csupán a beszélőnek a mellékmondat tartalmához való viszonyát hordozza, mellékes információt közöl. A főmondat érdekessége H. Molnár Ilona szerint, hogy a mondatzsugorításkor nem a mellékmondat olvasható bele a főmondatba mondatrészként, hanem éppen fordítva (H. Molnár NytudÉrt 60. sz. 45). Petőfinél előfordulnak sajátos szerepű, nagyrészt tartalmatlanná vált főmondatok. Ezeket két részre osztottam: Mellékes információ tartalmuk ellenére mondat egységeknek tekintetem, és az egész mondatot alárendelt összetett mondatnak elemeztem, ha a rangját veszített főmondat a mellékmondatban foglalt egész közlésre vonatkozik.

Pl.: „*Ha naponként abból a borból kellett volna inniok, melyet én itt a kocsmában ittam: fogadom, száz évvel előbb szabadult volna meg tőlök Fülek.*” (Petőfi UJ.)

Ha azonban az erősen csökkent értékű főmondat csak az eredeti mellékmondat valamelyik glosszémájára vonatkozik (és *hogy* kötőszót sem tartalmaz), annak rendelődik alá, a predikatív viszony ellenére sem elemeztem mondatnak.

Pl.: „*Épen olyan, mintha valami szép fiatal leány kacér nagyanyjának csipkés, pántlikás, bokrétás és tudja a jó isten micsodás kalapját tenné föl.*” (Petőfi ÚL. XII.)

Ennek ugyanis leginkább jelzői funkció tulajdonítható, jelentése valami ilyesféle: az isten számára is ismeretlen díszű kalap, vagy csak az isten számára ismert díszű kalap, mely szerkezet vulgáris stílushatású.

3.3.7. A megismételt részek

Petőfi műveiben gyakran előfordul, hogy megismétel változatlanul vagy kissé megváltoztatott alakban tagmondatokat, mondatrészeket. Ezek szövegbeli, stilisztikai szerepe külön probléma. Itt csak annyit: ha a teljes predikatív szerkezet megismétlődik, újra mondategységnek számítom, s közöttük a kapcsolat mellérendelő.

Pl.: „*Oh, ezt **nem tehetem**, semmiféleképen **sem tehetem!**” (Petőfi ÚL VIII.)*

Vagy: „*De magával ne vigye Tompa Mihályt, mert ő **alunni és hortyogni fog, alunni és hortyogni...**” (Petőfi ÚL IX.)*

Nem számítottam viszont új mondatnak, csak egymással mellérendelő, kifejtő magyarázó viszonyban lévő állítmányú mondatnak a következőt:

„... *mert **függeni senkitől nem akartam, nem akarok...** s így tán méltán is nehezten rám.*” (Petőfi UJ.)

Ezen problémáknak a magam számára való tisztázása után fogtam hozzá a három szöveg mondatainak számbavételéhez, szerkezeti, szerkesztettségi típusuk szerinti besorolásához.

3.4. A mondategységek és szerkezeti, szerkesztettségi típusaik

A szövegek terjedelme különböző, a legrövidebb az Úti jegyzetek, amely felfelé kerekítve 42 ezer karakter hosszúságú, az Úti levelek Kerényi Frigyeshez 78 ezer karakternyi. Mindkét mű valamennyi mondatát számba vettem, elemeztem. Tóth Lőrinc könyve lényegesen hosszabb, hat füzetben, több száz oldal terjedelemben jelent meg. Ebből Deme László meggyőző véleménye és adatai alapján, valamint a teljes mű alapos ismeretében a magam meggyőződése alapján százezer karakteres részletet elelegendőnek találtam az összevetéshez. Ezt a részt a harmadik füzetből vettem, melynek Németalföld és Belgium a címe. Mivel az összevetett korpuszok terjedelme különböző, az adatokat a

könnyebb összehasonlíthatóság végett százalékos formában is megadtam. A párbeszédeket, idézeteket ilyen szempontból nem vizsgáltam, azok ugyanis nem az író nyelvhasználatát tükrözik, előfordulásuk egyébként sem számottevő.

Elsőként célszerűnek látszott a mondatösszettség vizsgálata és az abból adódó szerkesztettségi mutató kiszámítása. Ennek kapcsán számszerűen kimutattam azt, hogy az egyes korpuszokban hogyan alakul az egyszerű és a különböző számú tagmondatokat tartalmazó összetett mondatok aránya. Azt vizsgáltam, hogy a két szerző szövegalkotási sajátosságaiban van-e számottevő eltérés e tekintetben.

Ezután a tagmondatok közötti kapcsolódásokat vettem számba. Miután számszerűen bebizonyosodott számomra az, hogy az alárendelő és mellérendelő kapcsolások aránya között lényeges különbség a két szerző műveiben nincs, nem tartottam fontosnak a bonyolultsági mutató (=az adott szöveg összes kapcsolásainak száma és az ezeket magukban foglaló mondategységek számának hányadosa) és a népszerűségi mutató (=egy alárendelő kapcsolatra jutó tagmondatok száma) kiszámítását. Nem számítottam megoszlási mutatót sem (képlet: $M = (2 * ca + 1 cm) / (ca + cm)$, ahol M = megoszlási mutató, ca = alárendelt kapcsolások száma, cm = mellérendelt kapcsolások száma; $ca + cm$ = összes kapcsolások), ugyanis nem értek egyet a módszerrel. Erőszakoltam tartom azt, hogy a mellérendelések számát – egyszerűbb voltuk okán – eggyel, az alárendeléseket pedig kettővel szorozzuk (Deme 1971. 161–186).

Fontos volt viszont az alá- és mellérendelések fajtái részesedési aránya közötti eltérés, ezért ezzel részletesebben foglalkozom.

A szinteződés vizsgálatkor kiderültek a mélységi különbözőségek, ezek nem számottevőek.

A kapcsolások minőségi és típusbeli vizsgálatát a 2/2; 3/3; 4/4 és 5/5 csoportba tartozó mondatokban végeztem el, a többi mondategész részesedési aránya szövegenként annyira csekély, hogy elhanyagolhatónak véltem.

Lényeges különbségeket mutatott ki a mondatteherjellemző vizsgálata (=a mondatban szereplő tartalmas szavak száma), valamint az ebből következő telítettségi mutató (=a mondategészre és a bennük szereplő mondategységekre jellemző tartalmas szavak száma) különbözősége. Itt foglalkoztam az *ultrarövid* (egy, kettő, három szavas) mondatok előfordulásának gyakoriságával is (Deme 1971. 244–371).

3.4.1. A mondathosszúság vizsgálata és a szerkesztettségi mutató keresése

A mondathosszúság a mondategészből foglalt mondategységeknek, azaz az összetett mondatok tagmondatainak számát jelenti. A megegyező tagmondatszámú mondategészeket egy-egy mondathosszúsági csoportba soroltam. Az egyszerű mondatot mint egyetlen mondategységből álló mondategészet ebben a részben 1/1 jellel szerepeltetem, a több tagból állót pedig a tagmondatok számának megfelelően: 2/2, 3/3, 4/4 ... n/n jelöléssel. Ez azt jelenti, hogy például 3/3 = három tagú összetett mondat a maga teljességében.

E vizsgálat természetesen nem érintheti a szinteződést, a kapcsolódások minőségét, a mondategységek terjedelmét stb. Továbbá nem mutatja meg az egyes tagmondatok, így az egyszerű mondat szerkezetbeli különbözőségét sem. Tehát az 1/1 csoportban szereplők hiányos, bő- vagy bővített mondatok egyaránt lehetnek. E vizsgálat célja az, hogy számszerűen kimutassam, milyen arányú az egyszerű, a kéttagú, a háromtagú stb. összetett mondatok részesedése a korpuszban. A következő eredményeket kaptam:

Petőfi: Uti jegyzetek

csoport	szám	arány %- ban	mondategység
1/1	86	25,9	86
2/2	87	26,2	174
3/3	60	18,07	180
4/4	39	11,75	156
5/5	32	9,6	160
6/6	9	2,7	54
7/7	9	2,7	63
8/8	4	1,2	32
9/9	1	0,3	9
10/10	-	-	-
11/11	2	0,6	22
13/13	1	0,3	13
14/14	1	0,3	14
19/19	1	0,3	19

Szerkesztettségi mutató: $982/332=2,96$

Petőfi: Úti levelek Kerényi Frigyeshez

csoport	szám	arány %- ban	mondategység
1/1	138	20,5	138
2/2	167	24,8	334
3/3	124	18,4	372
4/4	102	15,1	408
5/5	54	8,0	270
6/6	35	5,2	210
7/7	19	2,8	119
8/8	14	2,0	112
9/9	8	1,18	72
10/10	3	0,44	30
11/11	5	0,74	55
12/12	3	0,44	36
13/13	1	0,14	13

Szerkesztettségi mutató: $2169/673=3,22$

Tóth Lőrinc: Úti tárcza

csoport	szám	arány %-ban	mondategység
1/1	132	23,4	132
2/2	142	25,2	284
3/3	120	21,3	360
4/4	88	15,6	352
5/5	28	4,9	140
6/6	26	4,6	156
7/7	10	1,8	70
8/8	10	1,8	80
9/9	2	0,3	18
10/10	4	0,7	40
11/11	2	0,3	22

Szerkesztettségi mutató: $1654/564=2,93$

Az eredmények azt mutatják, hogy a két szerző, illetve a három mű e tekintetben nem mutat lényeges különbségeket. Az egyszerű mondatok részesedési aránya 20-25% körül mozog mindhárom műben. Egymáshoz közelebbi értékek szerepelnek az Úti jegyzetekben és Tóth Lőrinc művében. Ugyanez tapasztalható a kéttagú összetett mondatok esetében is, amelyek részesedési aránya szintén hasonló értékeket mutat.

A 3/3 csoportban már kissé más a kép: Petőfi művei szinte megegyező arányban tartalmaznak három tagból álló összetételeket (18,7 és 18,3%), a harmadik műben viszont valamivel nagyobb a részesedésük (21,3%).

Négytagú összetett mondatokból kevesebb van az Úti jegyzetekben, ugyanakkor az öttagúak részesedési aránya nagyobb benne a másik kettőbelinél. Tóth Lőrincnél az öttagúak jelenléte kisebb, de a hattagúak nagyobb számával ez a különbség is

kiegyenlítődik. Az ennél nagyobb tagmondatszámú többszörösen összetett mondatok aránya mindhárom korpuszban alacsony, de Petőfi műveiben mégis magasabb, mint Tóth Lőrincnél.

Lényeges eltérések tehát nincsenek, a szövegek különbözőségeinek okait másban kell keresni. Tóth Lőrinc műveinek egyhangúságát, nehezebb követhetőségét bizonyíthatóan nem a többszörösen összetett mondatok részesedési túlsúlya okozza, Petőfi szövegeinek változatosságát, könnyebb olvashatóságát sem az egyszerűbb és kevesebb tagmondatot tartalmazó mondatok többsége adja. A művek ilyen szempontú hasonlósága valószínűleg műfaji kötöttségükből adódik: szépirodalmi szövegek és témájukban – a nagy eltérések ellenére is – hasonlóak, hiszen valamiféle útleírást közölnek. Ezt a feltételezésemet Deme László véleménye is igazolni látszik: „a részesedések szorosan összefüggenek a szöveg műfajával; s még azon belül is tartalmával, közlésmódjával, érzelmi és intellektuális telítettségével stb.” (Deme 1971.159).

Az előbb idézett mondat második fele esetünkben (közlésmód, érzelmi és intellektuális telítettség) különbséget jelent, de az első két szempont láthatóan a többi fölé kerekedett. Ezt igazolja a következő elgondolkodtató megjegyzés is szintén Deme Lászlótól, aki szakdolgozói ilyen témájú munkáiról így nyilatkozik: „akik ugyanazon szerzőnek más-más műfajban ... való forgolódását vizsgálták, arra az eredményre jutottak, hogy a jelzőszámok nem a szerzőt jellemzik, hanem a műfajt, amelyikben éppen mozog” (Deme 1971.159).

3.4.2. A kapcsolások vizsgálata

Az előbbi eredmények, valamint a vélhető különbözőségek kimutatása késztettek arra, hogy megvizsgáljam az egyes szerkesztettségi típusokban az alá- és mellérendelések arányát. A kapott eredmények a kapcsolás minőségét és szintbeli helyzetét mutatják meg. A kapcsolásformákat a szokásoknak megfelelően osztályoztam mind a mellérendelők, mind pedig az alárendelők között. Így a mellérendelők lehetnek kapcsolatosak, választók, ellentétesek, következtetők és magyarázók – ez utóbbit kettéválasztottam akadó és kifejtő

magyarázóra a köztük levő logikai viszonyok minőségi különbözősége miatt. Az alárendelők kötött szerepeltetek alanyi, állítmányi, tárgyi, határozói és két jelzői csoportot. A határozói csoport azért maradt egyben, mert elfogadom azt, hogy „fajai csak tartalmi árnyalatok.” (Deme 1971. 162.) A jelzőiek között külön szerepelnek a birtokos jelzőiek más szófaji-szemantikai jellemzőik miatt, és egy másik csoportban vannak a mennyiség- és minőségjelzőiek. Itt szerepeltetem az értelmező és kijelölő jelzőit is. Az ilyen típusú alárendelések jellemzőivel külön fejezetben foglalkozom majd, mert számuk mindkét szerzőnél számottevő. Ide soroltam továbbá az egyszerűség kedvéért az ún. C-típusú vonatkozó mondatokat (Radics 1977. 137 – 70.), amelyek alárendelt tagmondata az egész főmondat tartalmára vonatkozik. Ezeket a MMNy rendszere is a minőségjelzői alárendeléseknél szerepelteti (Rác 1974. 404.), én sajátos jelzői mondatoknak tekintem, ezért számolom itt őket.

A tagmondat-értékű megszólításokat a kapcsolatos mellérendelők közé soroltam. Valamint itt szerepeltetem az ál-alárendelőket is, hiszen rákövetkezést fejeznek ki. Számuk egyébként elenyésző. A mellérendelés mindig azon a szinten szerepel, amelyiken kapcsol – könnyen követhető, mert ez szinttartó viszony – az alárendelés pedig azon a szinten áll, amelyikről kapcsol, itt szintváltás történik.

A táblázatban szerepelnek a valódi számértékek és a három korpusz adatainak összevethetősége miatt a százalékos értékek is. A táblázatban a következő jelöléseket alkalmaztam:

+	: kapcsolatos viszony	a	: alanyi alárendelés
≠	: ellentétes viszony	á	: állítmányi alárendelés
v	: választó viszony	t	: tárgyi alárendelés
→	: következtető viszony	h	: határozói alárendelés
←	: okadó magyarázó viszony	jm	: minőség- v. mennyiségjelzői alárendelés
⇨	: kifejtő magyarázó viszony	jb	: birtokos jelzői alárendelés

Kapcsolások a kéttagú összetett mondatokban

Petőfi: Úti jegyzetek

A 2/2 csoportban (=a kéttagú összetett mondatokban)

Mellérendelő kapcsolások			Alárendelő Kapcsolások		
	szám	%		szám	%
+	18	56,25	a	2	3,54
≠	5	15,63	á	1	1,82
v	-	-	t	11	20,00
→	2	6,25	h	18	32,73
←	7	21,88	jm	22	40,00
↳	-	-	jb	1	1,82
Ö:	32	36,78	Ö:	55	63,22

Petőfi: Úti levelek

A 2/2 csoportban

Mellérendelő kapcsolások			Alárendelő Kapcsolások		
	szám	%		szám	%
+	26 + 7	48,53	a	4	4,17
≠	13	19,12	á	1	1,04
v	1	1,47	t	14	14,38
→	10	14,71	h	49	51,04
←	8	11,76	jm	28	29,17
↳	3	4,41	jb	-	-
Ö:	68	40,72	Ö:	96	57,49

El nem dönthető viszony: 3 (indulatszó tagmondatként)

Tóth Lőrinc: Úti tárcza

A 2/2 csoportban

Mellérendelő kapcsolások			Alárendelő Kapcsolások		
	szám	%		szám	%
+	42	60,00	a	2	2,77
≠	12	17,14	á	-	-
v	-	-	t	2	2,77
→	6	8,57	h	16	22,22
←	10	14,28	jm	52	72,22
↔	-	-	jb	-	-
Ö:	70	49,30	Ö:	72	50,70

A táblázatokból a következő információk olvashatók le: az előző részben már említettem, hogy a kéttagú összetételek jelenléte azonos a három műben. Eltérést mutatnak viszont a mellé- és alárendelések arányai. Míg Petőfinél lényegesen kevesebb a mellérendelés és így több az alárendelés, addig Tóth Lőrincnél a mellé- és alárendelők között lényeges számbeli különbség nincsen.

Kapcsolások a háromtagú összetett mondatokban

Petőfi: Uti jegyzetek

A 3/3 csoportban (=a háromtagú összetett mondatokban)

Mellérendelő

Felső szinten			Első alárendelésben			Összesen	
	szám	%		szám	%	szám	%
+	14 + 2	45,71	+	2	33,33	18	43,90
≠	9	25,71	≠	-	-	9	21,95
v	-	-	v	-	-	-	-
→	6	17,14	→	-	-	6	14,63
←	3	8,75	←	1	16,67	7	9,76
↳	1	2,86	↳	3	50,00	7	9,76
Ö:	35	85,36	Ö:	6	14,63		

Összesen: 41; 34,17%

Alárendelő

Felső szinten			Első alárendelésben			Összesen	
	szám	%		szám	%	szám	%
a	2	3,33	a	1	5,26	3	3,80
á	1	1,67	á	1	5,26	2	2,53
t	7	11,67	t	4	21,05	11	13,92
h	26	43,33	h	9	47,37	35	44,30
jm	24	40,00	jm	4	21,05	28	33,44
jb	-	-	jb	-	-	-	-
Ö:	60	75,95	Ö:	19	24,05		

Összesen: 79; 65,83%

Petőfi: Úti levelek

A 3/3 csoportban

Mellérendelő

Felső szinten			Első alárendelésben			Összesen	
	szám	%		szám	%	szám	%
+	37 + 6	47,25	+	7	43,75	50	46,73
≠	24	26,37	≠	3	18,75	27	25,23
v	-	-	v	-	-	-	-
→	5	5,49	→	4	25,00	9	8,41
←	18	19,78	←	2	12,50	20	18,69
↩	1	1,10	↩	-	-	1	0,93
Ö:	91	85,05	Ö:	16	14,95		

Összesen: 107; 43,15%

Alárendelő

Felső szinten			Első alárendelésben			Összesen	
	szám	%		szám	%	szám	%
a	12	10,81	a	3	10	15	10,64
á	2	1,80	á	-	-	2	1,41
t	28	25,23	t	2	6,67	30	2,28
h	41	36,94	h	13	43,33	54	38,30
jm	28	25,23	jm	12	40,00	40	28,37
jb	-	-	Jb	-	-	-	-
Ö:	111	78,72	Ö:	30	21,28		

Összesen: 141; 56,85%

Tóth Lőrinc: Úti tárcza

A 3/3 csoportban

Mellérendelő

Felső szinten			Első alárendelésben			Összesen	
	szám	%		szám	%	szám	%
+	64	82,05	+	22	68,75	86	78,19
≠	2	2,56	≠	-	-	2	1,82
v	-	-	v	-	-	-	-
→	2	2,56	→	2	6,25	4	3,64
←	10	12,82	←	4	12,50	14	12,73
↩	-	-	↩	4	12,50	4	3,64
Ö:	78	70,91	Ö:	32	29,09		

Összesen: 110; 45,83%

Alárendelő

Felső szinten			Első alárendelésben			Összesen	
	szám	%		szám	%	szám	%
a	4	3,85	a	-	-	4	3,07
á	-	-	á	-	-	-	-
t	2	1,92	t	2	7,69	4	3,07
h	26	25,00	h	12	46,15	38	29,23
jm	72	69,23	jm	12	46,15	84	64,71
jb	-	-	jb	-	-	-	-
Ö:	104	80,00	Ö:	26	20		

Összesen: 130; 54,17%

A 3/3 csoportban a mellérendelő kapcsolások aránya Tóth Lőrincnél még mindig több, mint a másik két korpuszban, bár a különbség csökkent. Legkisebb a mellérendelőik száma az Uti jegyzetekben, mindössze 34%. (Ebben a műben a leggyakoribb képlet: F/m/m és rögtön utána az F-F/m és F/m~m típus)

Kapcsolások a négytagú összetett mondatokban

Petőfi: Uti jegyzetek

A 4/4 csoportban

Mellérendelő kapcsolások

Felső szinten			Első alárendelés			Második alárendelés			Összesen		
	szám	%		szám	%		szám	%		szám	%
+	21	50,00	+	7	100	+	1	100	+	29	58,00
≠	11	26,20	≠	-	-	≠	-	-	≠	11	22,00
v	-	-	v	-	-	v	-	-	v	-	-
→	3	7,40	→	-	-	→	-	-	→	3	6,00
←	7	16,67	←	-	-	←	-	-	←	7	14,00
	-	-		-	-		-	-		-	-
Ö:	42	84,00	Ö:	7	14	Ö:	1	2	Ö:	50	42,74

Összesen: 50; 43%

Alárendelő kapcsolások

Felső szinten			Első alárendelés			Második alárendelés			Összesen		
	szám	%		szám	%		szám	%		szám	%
a	7	15,91	a	-	-	a	-	-	a	7	10,45
á	-	-	á	-	-	á	-	-	á	-	-
t	7	15,91	t	-	-	t	-	-	t	7	10,45
h	14	31,82	h	8	40	h	-	-	h	22	32,84
jm	16	33,33	jm	11	55	jm	3	100	jm	30	44,78
jb	-	-	Jb	1	5	jb	-	-	jb	1	1,50
Ö:	44	65,67	Ö:	20	29,85	Ö:	3	4,48	Ö:	67	57,26